

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

TARİH LİSANS PROGRAMI

UYGURLAR

TARİH LİSANS PROGRAMI

YRD. DOÇ. DR. ALİ AHMETBEYOĞLU

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ
TARİH LİSANS PROGRAMI

UYGURLAR

Yard. Doç. Dr. ALİ AHMETBEYOĞLU

Yazar Notu

Elinizdeki bu eser, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi'nde okutulmak için hazırlanmış **bir ders notu niteliğindedir.**

ÖNSÖZ

Uygur Kaganlığı Göktürk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için, bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürmüştür. Ancak zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in Uygurlara nüfuz etmesi, Sogdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmaları hayat tarzlarını eskisine göre değiştirmelerine sebep olmuştur. On üç Kagandan yedisinin unvanında Tengri'de, Ay Tengri'de, Kün Tengri'de gibi terimlerin bulunması Maniheizm'in tesirini gözler önüne sermektedir. Bu hâkimiyetin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir. Bir bakıma Uygur Kaganları'nın söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurları değil, bütün dünyayı kapsadığı sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Güçlü oldukları dönemde Çin'i istila etmemelerinin nedeni ise, Türkler arasında yaygın olan bir inançtı. Çinliler ve Türkler araştırmalar sonunda bilindiği gibi kadim olarak komşuluk yapmışlardır. Bu komşuluk esnasında bazen savaşmışlar, bazen de barış içinde yaşamışlardır. Buna karşılık her iki millet de "komşu komşunun külüne muhtaçtır" atasözündeki gibi birbirlerine daima bir muhtaçlık içinde olmuşlardır.

Hunlar döneminden beri Çinlilerin en büyük korkusu kuzeyden gelecek bir Türk akını idi. Bu akınları durdurmak için Çin Seddi'ni yapmaya başlamışlardı. Barış içinde oldukları dönemde ise birbirleri ile aralarındaki ticareti geliştirmek için anlaşmalar yapmışlardı. Hatta Çinliler tespit edilen miktarın üstünde ürünler vererek Türklerin kendi topraklarına girmesine ellerinden geldiğince engel olmaya çalışmışlardır. Sınırlarda yeni şehirler ve yeni pazar yerleri kurarak Çinliler kendince tedbir almışlardır. Buna karşılık Türkler tarihin hiçbir döneminde Çin'i istila edip Çin'e yerleşme politikası izlememişlerdir. Çinlileri kendi egemenlikleri altına alma yoluna gitmemişlerdir. Çünkü Türkler Çin'e yerleşirlerse kendilerini nasıl bir son beklediğinin bilincindeydi. Yerleşirlerse Çin'in kalabalık nüfusunun içinde eriyip gideceklerinin, Çinlileşeceklerinin farkında olan Türkler, Çin'i sadece vergiye bağlamakla yetinmişlerdir. Buna karşılık Çinliler ise ana kütlede ayrı bulduğu ufak bir Türk boyunu hemen yanına çekmeye, kendi sınırlarına yerleştirmeye çalışmışlar, Türkleri asimile etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır. Tarihi süreç içerisindeki Türkistan'da kurulan tüm Türk devletlerinde olan Çinlileşmeden sakınma inancı, Uygurlarda da vardı.

Uygurlarda toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomide ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz devletlerinin kuruluş

aşamasında 744'te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında sulak ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar gibi kayıtlar vardır. Aslında daha sonraki dönemlerde de büyük kısmı ekonomilerinin temeli olan at, sığır, koyun ve deve yetiştirmek gibi mecburiyetten dolayı konar-göçer olarak kalmaya devam etmişlerdir. Tabii ki en değerli hayvanlar koyun ve atdır. Atlar özellikle Çin'le yapılan ticarete ön plana çıkmıştır. Şehirleşmenin sonucunda at-ipek ticareti hiç görülmediği kadar artmaya başlamıştır. Öyle ki, Uygurlar Çin'e gönderdikleri her at başına 40 top ipek talep etmişlerdir. Uygurlar elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyorlar ya da para birimi olarak kullanıyorlardı.

T'ang Hanedanı'nı temelinden sarsan An lu-shan İsyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki, IX. asrın sonlarına doğru Çin'in hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hale gelmişti. Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı. Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında atların, develerin, arabaların beraber yer aldığı kervanlar kullanılmıştır.

Mukim bir hayatın ve ticaretin ön plana çıktığı Uygur toplumunda buna paralel olarak at arabası kullanımı da oldukça yaygınlaşmıştır. Bundan dolayı Çinliler Uygurlara "yüksek arabalılar" manasına gelen Kao-che'e adını vermişlerdir. Yer değiştirme veya savaş hallerinde önemli bir unsur olan bu arabalar, hayatın normal akışı içerisinde de ev olarak kullanılmıştır. Her ne kadar at arabalarıyla dikkat çekse de, Uygurlarda da at gündelik hayattan savaşa, ekonomiden inanca kadar birçok alanda ön planda yer almıştır. X.yüzyılda (981-984) Uygurların Turfan ve Beşbalık şehirlerine bir gezi yapan Çin elçisi Wang Yen-Te de ünlü seyahatnamesinde konu hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Beşbalık dolayları at yetiştirmeye çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede pek çok at sürüleri vardı. Uygur hükümdarlarının karısı, oğulları ve diğer prenslerin hepsi de ayrı yarı at sürülerine sahiptiler. Her sürü ayrı otlaklarda otlardı. Hükümdarın, hatunun ve her prensin atlarının renkleri ise ayrı idi. Herkesin malı kendi atının rengine göre tayin edilirdi. At sürüleri daha çok Beşbalık vadisi boyunca otuyorlardı. Atlarının sayısını ise Allah bilir". Adı geçen coğrafyanın daha sonraki yüzyıllarda da at yetiştiriciliğinin yapıldığı bir merkez olduğunu, yine XIV. yüzyıl gezginlerinden İbn Batuta Türkistan'a yaptığı geziye dair izlenimlerini anlatırken " Bu memlekette attan daha bol bir şey yoktur. Bu atlar Mısır'da iğdiş denilen atlar olup, halk bununla geçinir. Bizde koyun ne ise burada at odur. Her Türk'ün elinde bunlardan binlercesi vardır" satırlarıyla Uygurlar hakkında önemli bilgileri ortaya koymaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	7
1. KAYNAK OLARAK UYGUR EDEBİYATI VE YAZITLARI.....	10
2. UYGURLARIN MENŞEİ.....	27
3. UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE DEVLETİN TEŞEKKÜLÜ.....	42
4. DEVLETİN GÜÇLENMESİ VE MANİ DİNİNİN KABULÜ	56
5. UYGURLARDA HANEDAN DEĞİŞİKLİĞİ VE DEVLETİN ZAYIFLAMASI.....	69
6. UYGUR KAGANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜ VE PARÇALANMASI	83
7. UYGUR KAGANLIĞI'NDAN SONRA KURULAN DEVLETLER	99
7.1. KAN-CHOU UYGUR DEVLETİ.....	104
7.2. TURFAN UYGUR DEVLETİ.....	107
7.3. SHA-CHOU UYGURLARI.....	109
8. UYGURLARIN KOMŞULARI İLE İLİŞKİLERİ.....	117
8.1. UYGUR-ÇİN İLİŞKİLERİ	122
8.2. UYGUR-OĞUZLAR İLİŞKİLERİ	123
8.3. UYGUR-ŞATO İLİŞKİLERİ.....	124
8.4. UYGUR-KİTAN İLİŞKİLERİ.....	125
9. ÇİNLİ PRENSESLE EVLİLİKLER	132
9.1. Moyen-çor Kagan	138
9.2. Böğü Kagan	141
9.3. Alp Kutlug Bilge Kagan	142
9.4. Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan.....	143
9.5. Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan	144
10. İDAREDE VE GÜNLÜK HAYATTA UYGUR KADINI	153
11. UYGUR KAGANLIĞINDA KÜLTÜR, YAZI VE MİMARİ	169
11.1. UYGUR KÜLTÜRÜ.....	174
11.2. YAZI	176
11.3. MİMARİ.....	178
12. UYGUR KAGANLIĞINDA DEVLET YÖNETİMİ VE TEŞKİLAT	186
12.1. DEVLET YÖNETİMİ ve TEŞKİLAT	191
12.2. TEŞKİLAT.....	192
12.2.1. Hükümdar.....	192
12.2.2. Hatun	193
12.2.3. Hukuk.....	194
12.2.4. Töre	194
12.2.5. Hukuk Vesikaları.....	195
12.2.5. Ordu.....	195
13. UYGUR KAGANLIĞINDA DİNİ HAYAT	204
13.1. Dini Hayat	209
14. UYGUR KAGANLIĞINDA SOSYAL YAPI.....	218
14.1. Sosyal Yapı	223
14.1.1. Aile (Oğuş).....	223
14.1.2. Ekonomi	224
14.1.3. Şehir	225

14.1.4. Toplumsal Değişme.....	226
KAYNAKÇA	235

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

MÖ. Milattan önce

MS. Milattan sonra

s.: Sayfa

S. : Sayı

vs.: Vesaire

YAZAR NOTU

Tarihte yerleşik hayata geçen ilk Türk devleti Uygurlardır. Uygurlar 742 yılında Basmil ve Karluklar ile birleşerek Göktürk Kaganlığı'na son vermişlerdir. Uygurlar Kırgızlar tarafından yıkılıp ikiye ayrıldılar, ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine bir kısmı ise Beşbalık bölgesine gelmişlerdir.

Uygur Kaganlığı'nın başına ilk olarak Kutluk Bilge Kül Kagan geçmiştir. Yeni hükümdarla birlikte Uygur Kaganlığı doğuda ve batıda topraklarını genişletmeye başladı. Devletin sınırları ilk etapta Altay dağları ile doğuda Sswei arasında uzanıyordu. Ayrıca Doğu Göktürk devletinin toprakları da hâkimiyetleri altındaydı.

Uygur Kaganlığı'nı her bakımdan geliştiren ve sağlam temeller üzerine oturtan kişi Moyen-çor'dur. Moyen-çor sekiz yıllık süreç içerisinde Uygur Kaganlığı'nı her bakımdan büyütmüş ve kurumsallaşmasını sağlamıştır, ayrıca Moyen-çor devrinde Orta Asya'daki diğer kavimler Uygurların hâkimiyetini tanımışlardır. 759 yılında Uygur devletini geliştiren Moyen-çor ölünce yerine oğlu Böğü Kagan geçmiştir. Böğü Kagan'ın 762 yılında Çine yaptığı seferin Uygur tarihinde derinden bir etkisi olmuştur. Bu seferler sırasında Mani Dini rahipleri Böğü Kagan'la tanışmışlar ve onu etkilemişlerdir. Böğü Kagan Manihezmi kendi halkına kabul ettiren bir hükümdar olarak göze çarpmaktadır, ayrıca Mani Dini Uygur ülkesinde Sogd tesirinin artmasına sebep olmuştur. Sogdlar ve Dokuz Oğuzların Çin'deki iç karışıklıklardan dolayı Çin'e sefer yapma teklifini kabul eden Böğü Kagan'ı veziri olan Tun Baga Kagan öldürerek tahta geçmiştir. 789 yılında Tun Baga Kagan'ın ölmesi üzerine Sogd ve Mani dininin etkisi yeniden kurulmuştur fakat Çin ile ilişkilerde bir bozulma görülmemiştir. Ancak bu sırada Çin karşısında Uygurların etkisi ve prestiji birdenbire zayıflamaya başlamıştır. Uygur imparatorluğunu kaçınılmaz çöküşe götüren olayların temelinde ise merkezdeki devamlı olarak çevrilen entrikaların hanedan ailesini yıpratması ve bunun sonucunda hükümdara karşı isyanların birbirini takip etmesi yatmaktadır. Bu arada Kaganlar gittikçe daha saldırgan olan kuzey komşuları olan Kırgızların hücumun uğramıştı. 840 yılında Kırgızlar, gücü çok zayıflamış olan imparatorluğu baskınla elde ederler. Kırgızlar, Kaganı öldürüp, devlet merkezini ele geçirirler. Bunun sonucunda halk dağılır. Bu dağılan halk Kan Shou (Kansu) Uygurları, Sha Chou Uygurları, Turfan Uygurları olarak üç kısma ayrılmıştır. Günümüzde ise, Türk dünyasının adeta yetim çocuğu durumunda bulunan Doğu

Türkistan'daki Uygurlar Turfan Uygurlarının devamıdır. Rusya'nın peşkeşi ile Çinlilere yem edilen Doğu Türkistan'daki Uygurlar yıllardır Çinlilerin esareti altındadır ve maruz kalmadıkları mezalim kalmamıştır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki liderler ise kendi dertlerinden kafalarını kaldırıp da Doğu Türkistan'ın varlığından dahi haberdar olmak istemiyorlar. Türkiye ise, Batı'nın Türkiye'ye karşı uyguladığı çifte standart uygulamalarından şikâyet etmelerine karşın Doğu Türkistan meselesi gündeme geldiğinde Filistin veya diğer Arap coğrafyaları için sokaklara dökülenler, paralar toplayanlar, ne yazık ki Uygurlar ve zulüm altında olan diğer Türk coğrafyaları için hiçbir tepki ortaya koymamaktadırlar. Bu noktadan hareketle ister istemez şu soruyu sormaktan kendimizi alıkoyamamaktayız, acaba Uygurların suçları Müslüman olmalarının yanı sıra Türk olmaları mıdır?

1. KAYNAK OLARAK UYGUR EDEBİYATI VE YAZITLARI

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

1. Uygur yazıtları ve edebiyatı hakkında
2. Uygur Edebiyatı içerisinde genel Türk motifleri hakkında
3. Uygur Edebiyatının da dinin etkisi

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

1. Türk tarihinde Uygur metinlerinin önemi nedir?
2. Uygur edebi kaynaklarının Türk tarihine katkısı nelerdir?
3. Uygur kaynaklarının Türk içtimai yapısının aydınlatılmasındaki yerini ve önemini açıklayınız?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
1. Kaynaklarda Uygur adının ne şekilde yer aldığı, Uygurların yaşadığı ve devletin kurulduğu coğrafya Uygurları oluşturan boylar ve Uygurların Göktürkler ve Hunlar ile soy bakımından münasebeti	Uygurların soy ve coğrafya olarak değerlendirilmesi	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma

ANAHTAR KAVRAMLAR

1. HÜSEYİN NAMİK ORKUN: Eski Türk yazıtları hakkında araştırma yapmış olan ve Eski Türk Edebiyatı adlı kitabı bulunan akademisyendir.
2. HRİSTİYAN, BUDİST, İSLAM UYGUR EDEBİYATI: Uygur toplumu içerisinde dinin edebiyat üzerindeki etkisini görmemiz açısından önemlidir.
3. TERHİN (TARYAT) ABİDESİ: UYGUR-GÖKTÜRK ilişkilerini anlattığı gibi Uygur askeri teşkilatı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir

GİRİŞ

Uygur yazı ve dilindeki zenginlik, edebiyatlarına da yansımıştır. Çünkü Uygur Edebiyatına ait örnekler pek çoktur, aynı zamanda çeşitlidir. Bunlar ise: “Mani dini tesirinde gelişen Uygur Edebiyatı”, “Buda dini tesirinde gelişen Uygur Edebiyatı”, “Bozkır Kaganlığı dönemi Uygur Edebiyatı”, “Yazılı ve sözlü edebiyat”, “Din dışı Uygur Edebiyatı” vs.dir. Bozkır Kaganlığı dönemindeki Uygur Edebiyatı, daha ziyade yazıtlar çevresinde gelişmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki; Uygur yazıtları, İslam öncesi diğer Türk yazıtlarının yanında, daha fazla tahrip olmuştur. Bu durum hem tercümeyi hem de değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Adı geçen ö şunlardır:

- **Tez Abidesi:** İkinci Uygur Kaganı olan “Tengride Bolmuş il itmiş Bilge Kagan adına dikilmiştir. Bugün bu yazıt Moğolistan’ın Kubsugul eyaletinde Tez Nehri’nin yukarısında, Çağan-uul kasabasında bulunmaktadır. 1976 yılında bulunan yazıt, 86 cm yüksekliğinde, 22 cm kalınlığında, 32 cm genişliğindedir. Göktürk alfabesi ile yazılmış olup, yirmi iki satırdan oluşmakla beraber çoğu kısım tahrip olmuştur. Bu yazıtta farklı olarak bir de Kagan damgası bulunmaktadır.
- **Terhin (Taryat) Abidesi:** Uygur ülkesinin coğrafyası ve askeri teşkilatı hakkında bilgi vermektedir. Yaklaşık on iki yıllık bir devreye ışık tutan bu yazıt, kaplumbağa bir kaide üzerinde bulunmaktadır. Yine ikinci Uygur Kaganı Moyen-çor (Tengri de Bolmuş İl itmiş Bilge Kagan) adına dikilmiştir. Uygurların hayat tarzı, yazın ve kışın yaşanan coğrafyanın sınırları bu kitabede geçmektedir. Böyle bir ifadeye Göktürk Kitabeleri’nde de rastlanmaktadır. Burada Göktürk Kaganlarından “Bumin Kagan”ın adının geçmesi Göktürk-Uygur bağlantısı hakkında bilgi vermektedir. Terhin Abidesi’nin diğer bir özelliği de, Uygur askeri teşkilatı hakkında bilgi vermesidir. Bu Abide’de geçen unvanların bazıları şunlardır:
 - Yüzbaşı ulug urungu
 - Beşyüz başı külüg oğı öz inançu
 - Beşyüz başı ulug öz inançu
 - Tokuz yüz er başı Tuykun Ulug Tarkan
 - Tölis Begler oğı Bing başı Tölis külüg Eren
 - Tarduş Begler oğı Bing başı Tarduş külüg Eren

- Beş bing er başı Alp ışbara Sangun
Bu kitabede de Uygur Kaganı'nın damgası bulunmaktadır.
- **şine-usu Yazıtı:** 1909 yılında, Mogoitu Irmağı, şine-usu Gölü ve Örgötü Dağı çevresinde Finli bir heyet tarafından bulunmuştur. 1918 yılında yine Finli bir bilim adamı olan Güstav John Ramstedt tarafından yayımlanmıştır. şine-usu Yazıtı, önceki iki yazıt gibi ikinci Uygur Kaganı olan Tengride Bolmış il itmiş Bilge Kagan (Moyen-çor) ile ilgilidir. Daha önceki abidelerde bulunan damgalardan, şine-usu'da da bulunmaktadır. Bu yazıt Moyen-çor ve babasının yanı sıra, yüz-yüz elli yıllık bir geçmişe de ışık tutmaktadır. Bu nedenle yazıt, ayrı bir değere sahiptir. Göktürk harfleri ile yazılmış olan bu yazıt, daha ziyade Uygur siyasi tarihini aydınlatmaktadır. şine-usu'da Uygur Kaganı ulusuna "On-Uygur ve Dokuz-Oğuz" olarak hitap etmektedir. Buna ilave olarak bu yazıtta Moyen-çor'un batı ve kuzey seferlerinin yanı sıra, Oğuz seferlerine de yer verilmiştir.
- **Karabalsagun Yazıtı:** Diğer Uygur kitabeleri içerisinde farklı bir yere sahiptir. Zira; Türkçe, Çince ve Sogdça olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Bu yazıt III. Orhon Yazıtı olarak da adlandırılmıştır. Bunun nedeni ise; Birinci ve İkinci Orhun Yazıtları'nın yakınlarında bulunmuş olmasıdır. Türkçe kısım okunamayacak kadar tahrip olmuştur. Ancak "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Tengri" adına dikildiği bilinmektedir. Üç dilde yazılan ve Türkçe kısmı Göktürk harfli olan bu yazıtın, Türkçe kısmı tahrip olmasına rağmen, Çince kısmı daha okunur durumdadır. Bu yazıtın diğer bir özelliği de, Uygurların Mani Dini'ne geçişleri hakkında bilgi vermesidir.
- **Hoytu Tamir Yazıtı:** Orhun Nehri yakınlarında "Toyhur Çoluu" mevkiinde bulunan kitabe, 1893 yılında Klementz tarafından bulunmuştur. Yazıt on dokuz küçük parçadan ibarettir.
- **Gurbalcin Yazıtı:** Bu yazıtın Maniheist Uygurlar tarafından yazıldığı sanılmaktadır.
- **Suci Yazıtı:** Aslında bu yazıt Uygurlardan daha ziyade; Uygurları yıkarak tarih sahnesine çıkan Kırgızlara aittir. Ancak bir Kırgız beyi tarafından Uygur Kaganlığı'nın son bulmasından sonra dikilmiş olmalıdır. Bu yazıt Moğolistan'ın kuzeyinde, Ar-Ashotu Dağı, Dolan Huduk civarında, Sucindava da bulunmaktadır. On bir satırdan oluşan bu yazıtta bir de damga bulunmaktadır.
- **Ulaan-gom Yazıtı:** Uygurların Sogd yazısıyla Türkçe olarak yazdığı bu yazıt, Budist tesirler taşımaktadır. Sekiz satırdan ibaret olup, Moğolistan'da bulunmaktadır.
Uygurların Bozkır Kaganlığı döneminden, günümüze kadar gelen yazıtlar edebi açıdan büyük öneme sahiptir. Ancak elde edilen bilgilerle Uygurların yaşayış ve tarihinin yanı sıra

pek çok alanda bilgi sahibi olabiliyoruz. Bununla beraber Uygurların, Göktürk Devleti'nin devamı olması nedeniyle onların kültüründen de etkilendiğini görüyoruz. Zira Uygur Yazıtları gerek içerik, gerekse yapı gereği Göktürk kitabe geleneğinin devamı olarak nitelendirilebilir.

- **Maniheist Uygur Edebiyatı:** Uygur Kaganı Böğü Kagan zamanında, Mani Dini'ne geçen Uygurlar; bu dinin etkilerini özellikle resim alanında göstermiştir. Ancak bunun yanında edebiyat alanında da etkileri göz ardı edilmeyecek kadar fazladır. Önceleri çeşitli Maniheist eserlerin tercümesi şeklinde başlamış, daha sonra kendine özgü bir edebiyat alanı oluşturmuştur. Edebi metinler düzyazı ve manzum olarak karşımıza çıkmaktadır. Maniheist Uygur edebiyatının nazım şekli; Mani'ye ithaf olunan ilahiler, dünyevi aşk şiirleri ve cehennem tasvirleridir. Maniheist Uygur Edebiyatının düzyazı şekilleri ise farklılık arz etmektedir. Mani'nin yazdığı yedi kitaptan Uygur Türkçesine tercümesi olduğu sanılan bir metin bulunmuştur. Bunun yanı sıra yine çeviri tarzında olan çeşitli devletlere ait hikaye ve masallardan oluşan Maniheist eserlere de rastlanmıştır.

- **Hristiyan Uygur Edebiyatı:** Uygurlarda din tesirli edebiyat ancak o dine mensup kitlelere hitap etmektedir. Hristiyanlık, Uygur Türkleri arasında diğer dinlere göre daha az gelişmiş olduğundan, bu dinin edebiyat örnekleri de sınırlıdır. Bu örnekler ancak birkaç tercümeden ibarettir. Bu tercümele içerisinde en önemli olanlar, İncil'in Uygur Türkçesi tercümesinden parçalar, birkaç dua kitabı parçası ve bir düğün duası parçasıdır.

- **Budist Uygur Edebiyatı:** Uygurlar dini açıdan farklı kesimlere hitap ettiklerinden, o dinin mensubu kadar etkili olmaktadır. Budist nüfusun fazlalığından, edebi tesirde o nispette fazla olmuştur. Budist Uygur edebiyatının bir diğer özelliği ise yazma eserler, baskı metodu ile elde edilen basma eser ve yazıtlar şeklinde kendini göstermesidir. Diğer iki tür edebiyatta olduğu gibi, yine tercümele bu alanda da geniş yer tutmaktadır. Budist Uygur edebiyatının Uygur Türkçesine tercüme edilen en önemli eseri, "Altun Yaruk"tur. Bu eserin orijinal metni Sanskritçe olup, Hintçe'den Çince'ye buradan da Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir. Buda'nın hayatı ve Budizm'in esasları bu eserin konusudur. "Singku Seli Tutung" bu eseri Çince'den Uygur diline kazandırmıştır. Singku Seli Tutung'un diğer bir tercümesi ise Hüen-Tsang Seyahatnamesi'dir.

Uygur Budist nesiri üç kısımdan oluşur:

- 1) Sutra: (Uygurca: nom bitig): Buda'nın vaazları
- 2) Viyana: (Uygurca: nom törü) Buda'nın ahkâma ait eserleri
- 3) Abhidharma: Buda'nın akidelerine ait eserleridir.

Din tesirli Uygur edebiyatına hikâye biçiminde bir örnek verelim:

“Hain yürekli Dantipala Bey ava çıkıyor. Geyikler Beyi: Benim geyiklerime dokunma! Diye yalvardığı için öfkesinden kabaran Dantipala Bey, geyikler beyinin başını uçuruyor. Fakat o esnada kendi sağ eli de bileğinden kesilip kılıcıyla yere düşüyor. Dantipala Bey, günahlarını itiraf edip sızlanmakta iken, cehennemden şeytan gelip, onu kapıp götürüyor.”

- **İslam dini çevresinde gelişen Uygur edebiyatı:** Aslında “Çağdaş Uygur Edebiyatı” olarak nitelendirebileceğimiz bu tür, bugün hâlâ Doğu Türkistan Uygurları arasında yaşamaktadır. Bu edebiyatın önemli şairleri arasında, Mehmet Ali Tevfik, Abduleziz Meksum Ezizi gibi isimler bulunmaktadır.

Uygurların din dışında gelişen bir edebiyat kolu daha vardır ki; bunu “ Uygurların din dışı edebiyatı” olarak nitelendirmek mümkündür. Bu tür içerisindeki örnekleri şöyle sıralayabiliriz.

1- **Atasözü:**“ Sav” adı verilmektedir.

2- **Fal kitabı:** En bilinen örneği “İrg Bitig” dir. Isıg Sangun ve Ite Çuk adlı iki kişi tarafından kaleme alınan eser, tutkalla yapıştırılmış olup, kırmızı ve siyah mürekkep yardımıyla yazılmıştır.

3- **Türküler:** Yazılı metinler aracılığı ile bilinen türküler bulunmaktadır. Örneğin;

“Aklar bulıt örlep kökirep

Alkuka mu kar yoğurur?

Ak bir saçlığ karı anam,

Açı yu mu yaşların akıdur?”

Bu türküler, günümüz Uygur Türkleri arasında “Halk Koşukları” olarak bilinmektedir. İnsan sevgisi, tabiat sevgisi, kahramanlıklar gibi konuları ihtiva etmektedir.

4- **Taşlamalar:** Bu alandaki örnekler sınırlı sayıda bulunmaktadır.

5- **Öyküler:** Daha ziyade dini edebiyat tesirinde gelişen bu tür için, din dışı örnekler de sayılı miktardadır.

6- **Ağıtlar:** Diğer Türk devletlerinde bu tür için var olan örneklerden bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla bu tür “ Uygurlara atalarının mirası” diyebiliriz.

7- **Destanlar:** Aslında Uygurların yazısız edebiyatını (sözlü edebiyat) dâhil olan bu husustan daha sonra zikredilecektir. P. Zieme bu hususta “Hayır dualar” ve “Koçaklamalar” üzerinde durmaktadır.

Uygur Türklerinin yazısız edebiyatında yer alan eserler efsane ve destanlara dayanmaktadır. Bunlardan Oğuz Kagan’ın efsanesi yazılı olarak metinlerle günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Uygur efsaneleri diğer İslam öncesi Türk devletlerinden farklılık göstermektedir. Hun ve Göktürk efsanelerindeki “kurt motifi” burada “ışık ve ağaç” motifine

dönüşmüştür. Bunun en önemli nedeni ise, Böğü Kagan zamanında kabul edilen Mani Dini'dir.

Ata Melik Cuveyni'nin, Tarih-i Cihan Güşa adlı eseri ve bir mezar taşı yazıtı Uygur Türeyiş Efsanesi'nin kaynağıdır. Burada Böğü Kagan'ın akınları, Uygur göçleri, yaşayışı gibi konularla ilgili bilgi bulunmaktadır. Bunlardan Uygurların türeyişi ile ilgili efsane şöyledir:

“Kara Korum çaylarından sayılan iki nehir vardır. Bunlardan birine Tolga ve diğerine de Selenga adı verilir. Bu iki Irmağın arasında iki tane ağaç vardı. Bu ağaçlardan biri Fusuk ve diğerleri de Farsların Narj dedikleri ağaca benziyordu. Kışın bile bunların yaprakları servi gibi dökülmezdi. Meyvesinin tadı ve şekli ise, tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi. Öbür ağaca da ‘Tur’ ağacı derlerdi. Bu iki ağaç da dağın arasında yetişerek büyümüşü. Bir gün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık inmişti. Bunun üzerinde iki yanındaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladılar. Bu durumu gören halk ise hayretler içinde kalmıştı. İçlerinde büyük bir saygı duyarak Uygurlar oraya doğru yaklaştılar. Tam yaklaştıkları bir sırada kulaklarına çok tatlı ve güzel müzik nağmeleri gelmeye başladı. Her gece buraya bir ışık inmeye ve etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Diğer bir gün de aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birinde, birer çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da, onları doyurmaya yetecek kadar süt dolu emzikler aslı idi. Çadırın tabanı da baştan aşağıya gümüşle döşendi.

Bütün boyların reisleri ve halkları, bu garip şeyi görmek için yerlerini bırakıp, koşmuşlardı. Bu manzarayı görünce saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak, dışarı çıktılar. Beslenip, büyümeleri içinde onları sütannelerine ve dadılara verdiler. Her fırsatla onlara saygı gösteriyorlar ve ikramda bulunuyorlardı. Çocuklar artık, süt çocuğu olmaktan çıkıp, konuşmaya başlayınca, Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da o iki ağacı gösterdiler. Bunun üzerine halk, çocukları alıp, ağaçların yanına gittiler. Çocuklar ağaçları görünce onları tıpkı evladın babasına gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçların karşısında diz çöktüler ve yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip şöyle dediler:

- Güzel huy ve iyi özellikli bezenmiş çocuklar, böyle olurlar ve annelerine, babalarına böyle saygı gösterirler. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz de devamlı olsun!

O bölgelerde yaşayan bütün kavimler, bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi saygı gösterdiler. Çocukların doğdukları yerden şehre dönülünce, onların her birine birer ad koydular. En büyüğünün adı Sonkur-Tegin, ikincinin adı Kotur-Tegin, üçüncünün adı Tükel-Tegin, dördüncüsünün adı Or-Tegin ve beşincisinin adı ise Böğü Tegin oldu. Çocukların

doğuşundaki kutsal durumu görenler, bunlardan birinin hükümdar olarak seçilmesi kanaatine vardılar. Çünkü bunlar Tanrı tarafından bu iş için gönderilmiş olmalıydılar. Bu çocuklar arasında Böğü Tegin, gerek güzelliği gerekse boyu posu, sabrı, iradesi, ileriye görüşü bakımından diğerlerinden daha üstün idi. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Herkes onun Han olarak seçilmesi üzerinde birleştiler ve büyük şenlikler yaparak onu Hanlık tahtına oturtular. O, memleketi adaletle döşedi ve zulüm sahifelerini kapattı. Onun etrafındaki adamlar, maiyeti askerleri, atları ve kulları gittikçe çoğalmaya başladı”

İlk bölümünü yukarıda verdiğimiz bu türeyiş efsanelerinden başka, Uygurların göçleri, dinleri, Böğü Kagan’ın seferleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu efsanelerde yer alan su, dağ ve ağaç motifleri enteresandır. “Su”, dünyanın dört temel ögesinden biridir. Temizler, güç verir. “Ağaç” Mani Dini’nin etkisinden başka, eski Türklerde çok yaygın olan bir motiftir. Oğuz Kagan Destanı ve Dede Korkut Hikâyeleri’nde çok sık rastlanmaktadır. Burada eki Türk inançlarının, Mani Dini’ne tesirlerini de görmek mümkündür.

“Dağ” motifi ise eski Türklerin kutsallaştırdığı unsurdur. Bu mitoloji de özellikle Mani Dini’nin tesiri ağırlık kazanmaktadır. Bugün Uygurların Doğu Türkistan da yaşattığı edebiyatları, en önemli kültür mirasını oluşturur.

UYGULAMALAR

- 1.** Uygur coğrafyası ile alakalı harita incelemesi yapınız.
- 2.** Uygur Yazıtları'nın Türk Tarihi açısından önemini inceleyiniz.
- 3.** Kaşgarlı Mahmut'un Uygur Devleti'ni inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Yazıtların, Uygur Tarihi açısından önemi nedir?
2. Uygur içtimai yapısının edebi metinlerdeki akisleri nelerdir?
3. Uygur yazıt ve edebi eserleri içerisindeki motifler ile genel Türk motifleri ile benzerlikleri nelerdir

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygur yazı ve dilindeki zenginlik, edebiyatlarına da yansımıştır. Uygur edebiyatı beş ana başlıkta incelenebilir. Bunlar: “Mani dini tesirinde gelişen Uygur edebiyatı”, “Buda dini tesirinde gelişen edebiyat”, “Bozkır Kaganlığı dönemi Uygur edebiyatı”, “Yazılı ve sözlü edebiyat”, “Din dışı Uygur Edebiyatı” vs.dir. Bozkır Kaganlığı dönemindeki Uygur edebiyatı, daha ziyade yazıtlar çevresinde gelişmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki; Uygur yazıtları, diğer İslam öncesi Türk devletlerinin yanında, daha fazla tahrip olmuştur. Bu durum hem tercüme, hem de değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Adı geçen yazıtlar ise şunlardır: Tez Abidesi, Terhin (Taryat) Abidesi, Şine-usu Yazıtı, Karabalsagun Yazıtı, Hoytu Tamir Yazıtı, Gurbalcin Yazıtı, Suci Yazıtı, Ulaan-gom Yazıtı,

BÖLÜM SORULARI

1. Aşağıdakilerden Hangisi Uygur Türeyiş Efsaneleri Hakkında Bilgi Sahibi Olmamızı Sağlayan Kaynaklardan Biridir?
 - a) Tarih-i Cihan Güşa
 - b) Oğuz Kagan Destanı
 - c) Dede Korkut Destanı
 - d) Ergenekon Destanı
 - e) Hüen-Tsang Seyahatnamesi

2. Aşağıdakilerden Hangisi Uygur Yazıtlarından Biri Değildir?
 - a) Tez Abidesi
 - b) Şine-usu Yazıtı
 - c) Bilge Kagan Yazıtı
 - d) Ulaan-gom Yazıtı
 - e) Hoytu Tamir Yazıtı

3. İslam Dini Çevresinde Gelişen Uygur Edebiyatı Şairleri Arasında Aşağıdakilerden Hangisi Sayılabilir?
 - a) Şehriyar
 - b) Abdurrahim Karakoç
 - c) Cengiz Dağcı
 - d) Muhammedova
 - e) Mehmet Ali Tefik

4. Karabalsagun Yazıtı'nın Kaleme Alındığı Diller Aşağıdaki Şıklardan Hangisinde Doğru Verilmiştir?
 - a) Çince, Arapça, Türkçe
 - b) Türkçe, Sogdça, Çince
 - c) Sogdça Rumca, Farsça

d) Farsça, Türkçe, Çince

e) Çince, Farsça, Rumca

I. Şine-Usu

II. Karabalgasun Kitabesi

III. Orhun Yazıtları

5. Yukarıda Verilen Yazıtların Hangisi Uygurlara Aittir?

a) I

b) II

c) I,II

d) I,II, III

e) II, III

6. Şine-Usu ve Karabalgasun Yazıtları'nın Ortak Özelliği Aşağıdakilerden Hangisidir?

a) Uygurlara ait olmaları

b) 826 yılında dikilmiş olmaları

c) Ramstedt tarafından neşredilmiş olmaları

d) Mani Dininden detaylı şekilde bahsetmeleri

e) Başlığında Ejderha resmi bulunması.

7. Şine-Usu Kitabesi Nerede Bulunmuştur?

a) Mogoitu Irmağı ve Çevresi

b) İran

c) Harezm

d) Irak

e) Turfan

I. Mani Dininin etkisinden başka, eski Türklerde çok yaygın olan bir motiftir.

II. Oğuz Kagan Destanı ve Dede Korkut Hikâyeleri'nde çok sık rastlanmaktadır.

III. Burada eski Türk inançlarının, Mani Dinine tesirlerini de görmek mümkündür.

8. Yukarıdaki Bilgileri Verilen Motif Aşağıdakilerden Hangisine Aittir?

a) Ağaç

b) Su

c) Gök

d) Kurt

- e) Kartal
9. "...Adlı Eseri ve Bir Mezar Taşı Yazıtı Uygur Türeyiş Efsanesi'nin kaynağıdır."
- Yukarıdaki Boşluğa Aşağıdakilerden Hangisi Gelmelidir?
- a) Ata Melik Cuveyni'nin, Tarih-i Cihan Güşa
- b) Şeyh Galib'in Şerh-i Cezîre-i Mesnevî
- c) Evliya Çelebi'nin Seyehatname
- d) Yollug Tigin'in Tonyukuk
- e) Sung Wu Tzu'nun Savaş Sanatı

I. En Önemli Örneği "İrg Bitig" dir.

II. Isıg Sangun ve İte Çuk Adlı iki Kişi Tarafından Kaleme Alınmıştır

III. Eser Tutkalla Yapıştırılmış, Kırmızı ve Siyah Mürekkep Yardımıyla Yazılmıştır.

10. Yukarıdaki Bilgiler Aşağıdakilerden Hangileri İçin Verilmiştir?
- a) Fal Kitabı
- b) Atasözleri
- c) Türküler
- d) Koşuklar
- e) Destanlar

Cevaplar

1)a, 2) c, 3) e, 4) b, 5) c, 6) a, 7) a, 8) a, 9) a, 10) a

2.UYGURLARIN MENŞEİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygurların Menşei.
2. Uygur isminin kökeni hakkındaki görüşler.
3. Uygur Devleti'nin kuruluş safhası.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Göktürkler içerisinde Uygurlar ile birlikte hareket eden boylar hangileridir?
2. Kuruluş safhasında Uygur Kaganları'nın izlediği siyasi yöntemler hakkında bilgi veriniz?
3. Göktürk Kaganlığı'nın yıkılışından sonra Uygur, Basmil ve Karluk boyları arasındaki mücadeleler nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

2. Göktürk devletinin sona ermesinden sonra Uygur devletini kuruluş süreci ve en önemli Kaganlarından Moyen-çor devri olaylarının ele alınması	Kuruluştan kademe kademe genişleme sürecinin ele alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Haneda TORU:** Uygurlar hakkında ilk akademik çalışmaları yapan Japon akademisyendir
- 2. Basml-Karluk-Uygur ittifakı:** Göktürk Devleti'nin yıkılışında rol oynayan boylardır. Daha sonra aralarındaki mücadeleler sonucu Uygur Devleti'nin kuruluş zeminini hazırlanmıştır.
- 3. Dokuz Oğuzlar:** Uygur Devleti'nin kuruluşunda ve üstünlük sağlamalarında mühim rol oynayan kalabalık boylardır.

GİRİŞ

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde, bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan üçüncü devlet Uygur Kaganlığı'dır. Uygurlar 744-840 seneleri arasında ilk parlak dönemlerini, Ötüken ve çevresindeki kurdukları hâkimiyetle yaşamışlar, 840'ta zayıfladıktan sonra bir kısmı batıya göçmüş, göçtükleri yerde ikinci parlak dönemi yaşamışlardır. Diğer kısım Uygurlar da Kan-chou bölgesine inerek bugün Doğu Türkistan diye bilinen coğrafyada varlıklarını günümüze kadar yaşatmayı başarmışlardır.

Soyları Hunlara dayanan, Hun ve Göktürklerin mirasçısı olan Uygurlar ile ilgili akademik çalışmalar yapan ilk ilim adamı, Japon bilgini Haneda Toru olmuştur. Aslen bir Budolog olan ve Japonya'da Budoloji'yi kuran Prof. Dr. Haneda bu konuyu, Uygurların Budizmi kabul etmelerinden dolayı ele almıştır. Aynı konu ikinci olarak rahmetli olan Prof. Dr. Bahattin Ögel tarafından ele alınmış ve bu konuda birkaç makale yayınlamıştır. Yalnız rahmetli hoca, Uygurların boydan devlet haline nasıl geldiği hakkında ispatlar ortaya koymuş ve bizleri aydınlatmıştır. En son olarak ise Uygurların Ötüken bölgesindeki hâkimiyet dönemi Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından tez çalışması olarak araştırılmıştır. Bunlardan başka Reşit Rahmeti Arat ve Ahmet Caferoğlu da konu ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca yakın zamanda vefat eden Uygur Türkü Turgun Almas'ın Uygur kitabı başta olmak üzere araştırmaları Uygurların tarihinin aydınlatılmasında önem arz etmiştir.

Uygurlar VIII. asrın ortalarında Göktürkler'den sonra bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini kurdular. Bu Kaganlık yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra, Kırgızlar tarafından yıkılınca ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca eski Türklerin farklı bir yönleri gün yüzüne çıktı. Neticede yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Dolayısıyla Uygurlar, Türk tarihinin çok farklı bir cephesini oluşturmuş oldular.

Uygur Kaganlığı Asya'nın kalbi olarak adlandırılan, kadim Türk yurdu olarak bilinen, bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasında kurulmuştur. Doğu Türkistan; kuzeyde Rusya, batıda Batı Türkistan'ı teşkil eden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda Çin (Kansu ve Çing-hai eyaletleri) ile kuzeydoğuda Moğolistan ile çevrilidir.

Dokuz aileden müteşekkil Uygurlar, 744'te Basmil ve Karluklarla beraber Göktürk iktidarını yıkarak bağımsızlıklarını kazanmış ve kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır. Devletin kurucusu Kutlug Bilge Kagan'dır. Başkentleri ise Ordubalık şehridir. Uygur adı Çin kaynaklarında: Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde geçmektedir. Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunlar: Uygur'un manasının “şahin gibi hızla hücum eden”, “orman halkı”, “çukur” anlamlarında olduğu söylenmiştir. Gy. Németh'e göre Uygur adı, uy-”uymak, takip etmek” fiilinden türemiştir. Ebulgazi Bahadır Han da Uygurların adını “uymak, yapışmak” fiiline dayandırmıştır. Kâşgarlı Mahmud'da ise, “kendi kendine yeter” manasında kullanıldığı kaydedilmiştir. Kelimenin genellikle Uygur şeklinde geliştiği, “akraba, müttefik” ten geldiği, On Uygur adının da “On Müttefik” anlamında olduğu kabul edilmiştir. Çin kaynakları, Uygurların Göktürkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki düşüncelerde hemfikirdirler ve onların da kurttan türediklerini belirtirler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de mevcuttur.

Uygurların 744'de bağımsızlıklarını ilan etmeden önceki tarihi süreçlerine kısaca göz atmak gerekirse reisleri P'u-sa önderliğinde Uygurlar 627 yılında yüz bin kişilik Göktürk ordusunu yenmeleriyle şöhretleri artmıştır. Bu galibiyet Uygur ve Töles boylarına büyük itibar kazandırmıştır. Bu zaferden sonra P'u-sa, Alp İlteber unvanını aldı. Çin kaynakları P'u-sa'dan şöyle bahsederler: “Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu”. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir. Göktürklerin zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı. 1- P'u-sa'nın emrindeki Uygur Tölesleri, 2- Sir Tarduş Tölesleri.

646 yılında Alp İlteber ölünce yerine Çinlilerin kuklası olan oğlu Tu-mi-tu geçti. Bu devri gerçek bir Kaganlık dönemi olarak kabul etmek zordur. 648 yılında kukla İlteber öldürüldü. 648 yılında Altay Dağlarında bağımsızlığını ilan eden Ch'epi Kagan liderliğindeki Göktürkleri de Çinliler, Karluk, Uygur ve Basmilleri kullanmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hâkimiyetini tanımayan Batı Göktürk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık elli bin kişilik bir

kuvvet, reisleri Po-jun liderliğinde katılmış, Taşkent'e kadar ilerlemişlerdi. Po-jun, T'u-mi-tu'dan sonra başa geçen İlteber idi ve 661-664 yılları arasında Uygurların lideri olmuştu. O ölünce yerine önce kız kardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygurların başında Tu-chie-chih adlı reis bulunmaktaydı. Uygurların devlet olma süreçleri bu şekildedir.

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargon'da savaşıyan Bilge Kagan, onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep olmuştur. Bu bilgiler ışığında Uygurların 740'lı yıllara kadar fazla bir varlık gösteremediklerini anlıyoruz. Ancak dâhil oldukları Dokuz Oğuz birliği, isyanlarda daima ön planda bulunmuşlardır. 742-743 senelerinde Göktürklerin hâkimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları, Göktürk Kagan'ı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler. Göktürk Devleti ortadan kalkınca Basmillerin idaresinde yeni bir Kaganlık kuruldu. Uygurlar sol (doğu), Basmiller sağ (batı) yabguluğu oluşturdu. 744 senesinde kalabalık Dokuz Oğuz boylarının da desteğiyle Uygur Yabgusu, Basmil Kaganını mağlup ederek kendini Kagan ilan etti ve Kutlug Bilge Kül Kagan unvanını aldı. Bu suretle hür Uygur Kaganlığı kurulmuş oldu. Uygurların, Karluk ve Basmillara göre daha kuvvetli olmasının sebebi, hiç şüphesiz kalabalık Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıdır.

UYGULAMALAR

Gülçin ÇANNDARLIOĞLU tarafından yazılan ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından neşredilen “UYGUR DEVLETİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ” adlı eseri okuyunuz.

1. Beşbalık bölgesi coğrafyasını haritalardan inceleyiniz
2. Uygur Devleti'nin kuruluş öncesi bölgedeki etkilerini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1.** P'u-sa'nın bölgede güçlenmesinde rol oynayan faktörler nelerdir?
- 2.** Uygur Tarihi içerisinde Göktürkler ile olan mücadeleler bölgede nasıl akisler vücuda getirmiştir?
- 3.** Uygur Devleti'nin kuruluşunda Dokuz Oğuz etkisi nedir?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Soyları Hunlara dayanan, Hun ve Göktürklerin mirasçısı olan Uygurlar ile ilgili akademik çalışmalar yapan ilk ilim adamı, Japon bilgini Haneda Toru olmuştur. Ülkemizde ise bu konu Bahaddin Ögel, Gülçin Çandarlıoğlu ve Özkan İzgi tarafından çalışılmıştır. Uygur adı Çin kaynaklarında: Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde geçmektedir. Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunlar "uymak, takip etmek", "uymak, yapışmak", "kendi kendine yeter" olduğudur. Kelimenin genellikle Uygur şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" ten geldiği, On Uygur adının da "On Müttefik" anlamında olduğu kabul edilmiştir. Çin kaynakları, Uygurların Göktürkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler ve onların da kurttan türediklerini belirtirler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de mevcuttur.

BÖLÜM SORULARI

1. Çin Kaynaklarına Göre Uygurların Menşei Aşağıdakilerden Hangisine Dayanmaktadır?
 - a) Moğollar
 - b) Hunlar
 - c) Juan-Juanlar
 - d) Tabgaçlar
 - e) Kırgızlar

2. Uygur Kaganlığı Hangi Tarihler Arasında Hüküm Sürmüştür?
 - a) 644-840
 - b) 661-745
 - c) 717-744
 - d) 744-840
 - e) 648-744

3. Uygurların Teşekkül Ettiği Aile Sayısı Aşağıdaki Seçeneklerden Hangisinde Doğru Olarak Verilmiştir?
 - a) 6
 - b) 7
 - c) 8
 - d) 9
 - e) 10

4. Uygur Kaganlığı'nın Kurucusu Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Üge Tekin
 - b) Moyen-çor

- c) Bögü Kagan
- d) Kutluk Bilge Kagan
- e) Alp Bilge Kagan

5. I. Şahin Gibi Hızlı Hücum Eden
II. Kendi Kendine Yeten
III. Çukur

Yukarıda Verilen Bilgilerden Hangisi Uygur Adının Kaşgarlı Mahmud'a Göre Manasını İfade Etmektedir.

- a) I
 - b) II
 - c) III
 - d) II, III
 - e) I,II, III
6. Batı Göktürkleri Bozguna Uğratmak İçin Çin'e Yardım Eden Uygur Askerleri Kaç Kişidir?
- a) 50.000
 - b) 20.000
 - c) 15.000
 - d) 60.000
 - e) 55.000
7. 680 Yılında Uygurların Başında Bulunan Reis Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Tu-chie-chih
 - b) Ozmış
 - c) Bilge Kagan
 - d) Bögü Kagan
 - e) Moyen-çor
8. Uygur Kaganlığı Hangi Bölgede Kurulmuştur?
- a) Bugünkü Doğu Türkistan
 - b) Bugünkü İran
 - c) Bugünkü Çin'in Doğusu
 - d) Özbekistan
 - e) Afganistan

9. Çin Ordusunda Göktürkleri Bozguna uğratmak Amacıyla Katılan Uygur Askerlerinin Başında Bulunan Bey Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Po-jun
- b) Ozmış
- c) Böğü Kagan
- d) Moyen-çor
- e) Bilge Kagan

10. Japonya'da Budoloji'yi Kuran Kişi Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Prof. Dr. Barthold
- b) Prof. Dr. Ahmet Taşagıl
- c) Prof. Dr. Bahaddin Ögel
- d) Prof. Dr. Eberhard
- e) Prof. Dr. Haneda Toru

Cevaplar

1)b, 2) d, 3) d , 4) d, 5) b, 6) a, 7) a, 8) a, 9) a, 10) e

3. UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE DEVLETİN TEŞEKKÜLÜ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur Devleti'nin kuruluşunun ilk yılları.
2. Kuruluş yıllarında Uygur-Çin münasebetleri.
3. Uygur Devleti'nin genişleme yönleri.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Uygur Devleti'nin, Çin'in iç meselelerinde ki rolü nedir?
2. Uygur Devleti'nin, diğer boylar üzerinde ki siyaseti nasıldır?
3. Uygur Devleti'nin kuruluş yıllarında ki saldırı bölgeleri nereler olmuştur?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

2. Uygur devletini en dikkat çeken Kaganlarında Böğü Kagan devir ile Uygur Çin münasebetleri	Devletin en geniş sınırlara ulaşması zaman içerisinde önemli sonuçlar doğuracak olan mani dinin kabul edilmesi	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. *Kutlug Bilge Kül Kagan:*** Uygur Devleti'nin kurucusudur. Sınırlarını kısa sürede Altaylardan Mançurya'ya kadar genişletmiştir.
- 2. *Moyen-çor Kagan:*** Uygur Devleti'ni siyasi açıdan teşkilatlanmasını tamamlayan Kagandır. 8 yıllık hükümdarlığı süresince birçok sefer yapıp ülke sınırlarını son derece genişletmiştir.
- 3. *Çin'in Yıllık Hediye:*** Uygurlar'a her sene yollanan hediye adı altındaki vergilerdir.

GİRİŞ

Uygurların başına ilk geçen kişi Kutlug Bilge Kül Kagan olmuştur. İlk iş olarak her tarafa elçilerle fetihnameler gönderdi. Tabi bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin İmparatoru da tebrik için elçiler yollandı. Bu siyasi süreç Uygurların devlet olarak kabul edildiklerinin en açık göstergesidir. Yeni bir Kaganlık doğarken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başlamıştı. İlk etapta Uygurlara bağlanan topraklar batıda Altay Dağları ile doğuda Mançurya arasında uzanıyordu. Ayrıca Doğu Göktürk Devleti'nin eski topraklarını da hâkimiyetleri altındaydı. Karluklar ise daha üst seviyede olan Sol Yabguluğu görevine geldiler. Kutlug Bilge Kül Kagan 747 yılında ölünce yerine oğlu Moyen-çor geçti.

Moyen-çor Kagan'ın unvanı "Tengride Bulmuş İl İtmiş Bilge" dir. Moyen-çor; sert huylu, asker idaresini iyi bilen birisiydi. Orhun-Selenga Nehirleri arasında Şine-usu Gölü yakınında bulunan ve Uygur Kaganlığı'nın ilk devri için mühim olan kitabeden anlaşıldığına göre, Kagan Moyen-çor; Dokuz-Oğuzları toplamış, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar ile onlara yardım eden Türkişler ve Basmillerle, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç Asya ve Kerulen'e kadar yaymış, oğullarını yabgu ve şad tayin etmişti.

Moyen-çor Kagan tahta çıktığında Çin iç karışıklıklarla uğraşıyordu. Karluklar tarafından desteklenen İslam kuvvetleri ile Çinliler arasında cereyan eden büyük Talas Muharebesi'nde (751) Çinliler ağır mağlubiyete uğramıştı. Tarım Havzası'nın Uygurlara geçmesini sağlayan, Çin'in Orta Asya'dan çekilmesiyle sonuçlandırılan bu savaş üzerine Çin'de büyük hadiseler olmuştu ki bunların en mühimi, Türk anadan doğan An-lu-shan adlı bir kumandanın iki yüz bin kişilik bir kuvvetle Çin başkentleri Lo-yang (756) ve Ç'ang-an (757)'ı zapt ederek kendini İmparator ilan etmesiydi. Moyen-çor, kendisinden yardım isteyen T'ang İmparatoru Su-tsung'u destekleyerek, Lo-yang'ı ve diğer başkenti geri aldı (757).

Bu yardımın karşılığı olarak, Çin yılda 20 bin ton ipek vermeyi taahhüt etti. Moyen-çor İmparator'un kızıyla evlendi. Bu seferki Çinli gelin Çin İmparatoru'nun öz kızıydı. İmparator kendisine yardım eden Uygur Kaganı Moyen-çor ve Uygur Beylerine, onların şerefine verdiği ziyafet sırasında nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap-kacaklar hediye etti.

Kaynaklarda bahsedildiğine göre; Çin İmparatoru'nun tahtı salondan yüksekte olan bir set üzerine kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Buraya hiçbir yabancı çıkamazdı, yasaktı. Moyen-çor, merdivenleri çıkararak, İmparator'un yanında oturmuştur. Bu da İmparator'un Uygurlara verdiği önemin en büyük delili olarak yorumlanmıştı. Ayrıca İmparator'un tahtı kendisine yeniden bahşeden Moyen-çor'a yakınlık göstermesinden daha doğal bir şey düşünülemez.

Moyen-çor zamanında Uygurlar çok güçlüydü ve Çin'e tepeden bakıyorlardı. Hatta Moyen-çor, bu sebeple de kendisini ziyaret eden Çin elçisini sedirde oturarak kabul etti. Çin İmparatorunun göndermiş olduğu devlet mühürleri, renkli, ipekli kumaşları ve elbiseleri, altın ve gümüş kap kacağı adamlarına dağıttı.

Moyen-çor Yazıtı (Şine-usu Yazıtı) geçen şu satırlar Moyen-çor'un Çinlilere psikolojik üstünlük kurduğunun bir başka delilidir: "Ulusun zorluklardan kurtuluşu Kagan'ın çabasıyla. Onun yaptıkları bütün ülkede hiç unutulamaz. Uygur Kagan'ı çok zeki ve çok kibar bir adamdır. Onun sözü gerçektir. Onun kabiliyeti on binlerce kişinin en iyisidir. O, bütün Kaganların başkanıdır. Çin'de isyanlar çıktığı zaman İmparator'un kardeşi ile savaşa gidip, bütün isyanları bastırmıştı. İki ay içinde iki başkenti de zapt etti. Onun yaptığı iyilikler güneş ve ay gibi insanın yüreğinde parlıyor. Ona yalnız şimdi değil, her sene 20.000 top ipekli kumaş vereceğim. Kagan elçilerini Shou-fan'a göndererek bunları alacak" (Yıllık vergi).

Moyen-çor Kagan siyasi başarılarının yanı sıra, edebi yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Kendisi Göktürk alfabesi ile yazılı bir yazıt bırakmıştır Şine-Usu Nehri dolaylarında bulunan bu yazıt, Uygurlar hakkında çok önemli ve değerli bilgiler vermektedir. 759 senesinde Moyen-çor Kagan ölünce yerine küçük oğlu Böğü Kagan geçti.

Moyen- Çor Kagan dönemi Uygurlar için her bakımdan gelişmenin yaşandığı, altın çağ diye anılacak bir dönemdir. Çünkü bu Kaganın devletin başında bulunduğu on iki yıllık zaman diliminde; devlet her bakımdan büyümüş ve etrafındaki boy ve devletlere üstünlüklerini kabul ettirmiş, ayrıca devlet teşkilatlanmasını da tamamlamıştır. Bir devamlılık

arz eden Türk tarihinde bu durum, İslamiyet'i kabul ettikten sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan ve Osmanlı Devleti Sultanı Yavuz Sultan Selim devrinde tekrarlanmıştır. O hükümdarlar da hüküm sürdükleri yıllarda devletin temel sorunlarını çözmüş, seleflerinin daha rahat biçimde hüküm sürmelerine imkan sağlamışlar ve seleflerinin dönemi o devletler için yaşanılan altın çağlar olarak tarihe geçmiştir.

Uygur Kaganı Moyen-çor'un yaptığı seferleri 4 başlık altında toplayabiliriz. Bunlar;

1-Batı Seferleri: Batıda Uygurlara karşı mukavemet edenler Karluklarla, Türgeşlerdi. Moyen-çor bu boyları hâkimiyet altına almak için bu sefere çıkmıştır.

2- Kuzey Seferleri: Bu seferler Kem Nehri boyunca uzanan dağları aşarak gerçekleştirilmiştir. Bu seferlere bir Kırgız Seferleri de diyebiliriz.

3- Oğuz Seferleri: Uygurlar dönemindeki Oğuzlar hakkında pek bilgi yoktur. Yalnız Selenga Nehri'nin kenarındaki Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlardan Moyen-çor Yazıtı'nda bilgi vardır.

4- Çinlilerle olan askeri ve siyasi münasebetler: Moyen-çor Kagan'ın tahta çıktığı ilk zamanlarda, Çin siyasi ve askeri olarak karışık bir durumda bulunuyordu. 751 senesinde Talas Meydan Muharebesi'nin de kaybedilmiş olması, Çin'deki karışıklıkların daha da artmasına sebep olmuştu. 755'de başlayan An lu-shan isyanı T'ang Hanedanı'nın itibarını sarsmıştı. Bu tehlikeli durum karşısında Uygurlardan yardım istenmesi sonucunda Moyen-çor harekete geçmişti.

UYGULAMALAR

1. Bahaeddin ÖGEL'in "Uygurlar ve Uygur Tarihi (Ders Notları)" adlı eserini inceleyiniz.
2. Çin'in kuzey coğrafyasını haritadan inceleyiniz.
3. Moyen-çor Kagan'ın hareket yönlerini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Kutluk Bilge Kagan döneminde, Uygur-Karluk ilişkileri ne seviyededir?

2. Talas Savaşı'nın Uygur genişlemesindeki etkisi nedir?

Moyen-çor Kagan'ın Çin politikası nasıldır?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygurların ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül Kagandır. İlk iş olarak her tarafa elçilerle fetihnameler gönderdi. Tabii bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin İmparatoru da tebrik için elçiler gönderdi. Bu siyasi süreç Uygurların devlet olarak kabul edildiklerinin en açık göstergesidir. Yeni bir devlet doğarken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başlamıştı. İlk etapta Uygurlara bağlanan topraklar batıda Altay dağları ile doğuda Mançurya arasında uzanıyordu. Ayrıca Doğu Göktürk Devleti'nin eski topraklarını da hâkimiyetleri altındaydı. Karluklar ise daha üst seviyede olan sol yabguluğu görevine geldiler. Kutlug Bilge Kül Kagan 747 yılında ölünce yerine oğlu Moyen-çor geçmiştir. Moyen- Çor Kagan dönemi Uygurlar için her bakımdan gelişmenin yaşandığı, altın çağ diye anılacak bir dönemdir. Devlet her bakımdan büyümüş ve etrafındaki boy ve devletlere üstünlüklerini kabul ettirmiş, ayrıca devlet teşkilatlanması da tamamlanmıştır

BÖLÜM SORULARI

1. Kutluk Bilge Kagan Döneminde Sol Yabguluk Görevi Verilen Boy Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Karluklar
 - b) Basmiller
 - c) Kırgızlar
 - d) Yağlakarlar
 - e) Edizler
2. Uygur Kaganlığını Teşkilatlandıran Hükümdar Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Moyen-çor
 - b) Böğü Kagan
 - c) Kutluk Bilge Kagan
 - d) Tun Baga Tarkan
 - e) Külüg Bilge Kagan
3. I. Karluk Seferleri
II. Çin Seferleri
III. Kırgız Seferleri

Yukarıda Verilen Seferlerden Hangilerini Moyen-çor'un Kuzey Seferleri Olarak Adlandırabiliriz?

- a) I,II,III
- b) III
- c) I,II
- d) I,III
- e) I

4. Uygurlar için her bakımdan gelişmenin yaşandığı altın çağ olarak adlandırabileceğimiz, tahtta kaldığı on iki yıllık süreç içerisinde devlet teşkilatlanmasını sağlamıştır. Bu yönleriyle Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a ve Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'e benzetebiliriz.

Yukarıda Bahsedilen Uygur Kaganı Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Böğü Kagan
 - b) Moyen-çor
 - c) Alp Küçlög Bilge Kagan
 - d) Hazar Tegin
 - e) Hu Tegin
5. Moyen-çor Tarafından 759 Tarihinde Göktürkçe Yazılan Uygur Metni Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Karabalgasun
 - b) Orhun Yazıtları
 - c) Şine-Usu
 - d) Irk bitig
 - e) Altun yaruk
6. Moyen Çor Kagan'ın Uygur tahtında bulunduğu süre aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- a) 8
 - b) 10
 - c) 12
 - d) 9
 - e) 5
7. Batı Seferleri Hangi Boylara Karşı Yapılmıştır?
- a) Karluklar ve Türgeşler
 - b) Çin
 - c) Göktürkler
 - d) Hazarlar
 - e) Moğollar
8. Kırgız Seferleri de Denilen Sefer Hangi Nehir Aşılarak Gerçekleştirilmiştir?
- a) Sarı Irmak
 - b) Selenga Nehri
 - c) İtil Nehri

- d) Kem Nehri
e) Ceyhun Nehri
9. Uygurlar'ın Güçlü Olduğu ve Çin'e Tepeden Baktıkları Dönem Hangi Kagan Zamanındadır?
- a) Moyen-çor
b) Böğü Kagan
c) Alp Küçlög Bilge Kagan
d) Hazar Tekin
e) Üge Tekin
10. Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlardan Bahseden Yazıt Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Moyen-çor Yazıtı
b) Karabalgasun Yazıtı
c) Göktürk Yazıtı
d) Orhun Yazıtı
e) Suci Yazıtı

Cevaplar:

1) a, 2) a, 3) b, 4) b, 5) c, 6) c, 7) a, 8) d, 9) a, 10) a

4. DEVLETİN GÜÇLENMESİ VE MANİ DİNİNİN KABULÜ

BU BÖLÜMDE NE ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur Devleti'nin güçlenme evresinde ki siyasi olaylar.
2. Böğü Kagan'ın Çin politikası.
3. Mani Dini'nin Uygurlar arasında yayılmaya başlaması.
4. Vezir Tun Baga Tarkan'ın asıl kagan soyunu yok ederek kendi hanedanını kurması.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Bögü Kagan'ın babasından kalan Çin politikasını değiştirmeye iten sebepler nelerdir?
2. Mani Dini'nin Uygurlar arasında ki inkişafını sağlamada Bögü Kagan'ın hamleleri nelerdir?
3. Mani Dini'nin Uygur içtimai yapısına etkileri ne olmuştur?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

4. Türk devletlerinde nadiren görülen hanedan değişikliği ve bunu sonuçları	Devletin zayıflamaya başlaması ve çevre devletler ve tabi boylar ile ilişkilerin ortaya konulması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
---	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

1. **Manihaizm:** Gemiſi 3.yüzyıla dayanan ve İnan coğrafyasında doğan bir dindir. Et yemek, adam öldürmek gibi bazı kuralları vardır. Tüccar ve ſehirli dinidir.
2. **Tun Baga Tarkan:** Böğü Kagan'ın veziridir. ıkılacak son Çin seferine taraftar olmadığı için hanedan mensuplarını ortadan kaldırarak kendi hanedanını kurmuſtur.
3. **P'u-ku Huai-en:** Töles asıllı Çin kumandanıdır. Çin içeresinde ki karıſıklıkları düzene koyabilmiſtir.

GİRİŞ

Moyen-çor'dan sonra tahta geçen Böğü Kagan'ın isminin akıl ve feraset sahibi, âlim, sihirbaz anlamlarına geldiği dil bilimciler tarafından belirtilir. Böğü Kagan'ın taşıdığı unvanı ise “Tengride Kut Bulmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kagan”dır. Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlun Kagan olması lazımdı. Fakat Moyen-çor'un büyük oğlu bilmediğimiz bir suçtan dolayı daha önce öldürülmüş olup 759 senesinde Moyen-çor Kagan'ın ölmesiyle yerine küçük oğlu Böğü geçmişti

Böğü Kagan dikkatini ilk önce karışıklıkların olduğu Çin'e çevirmişti. Böğü Çin'e karşı politikada değişikliğe gitti. Çin İmparatoru Tai-tsung'un gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi tahkir de etti. Buna karşılık Çinli elçi, eski dostluklarından, verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek, onu etkilemeye çalıştı. Hatta daha önce Çin'de savaşan Yabgu'nun yanında yeni İmparator'un olduğunu vurgulayarak, etkilemek için elinden ne geliyorsa yapmıştır.

Böğü Kagan'ın asıl niyeti Çin'e otorite bakımından hâkim olmaktı. Bunu gerçekleştirmek için harekete geçen Uygur ordusunun Çin'de görünmesi üzerine, Kagan ile akrabalık kurmuş olan Töles menşeli Çin kumandanı P'u-ku Huaien tarafından isyancılar zararsız hale getirildi ve Uygur ileri harekâtı önlendi. Fakat bu sıralarda Türk nüfusu Çin'de çok artış göstermişti. Başkent ve şehirlerde pek çok Uygur serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaşı alıp, istedikleri fiyattan satıyorlardı. Bu Uygurlar, gayet müstakil hareket ediyorlardı. Bazen şiddet hareketlerinde buldukları da oluyordu ama Çinliler korkularından bir şey demeye cesaret edemiyorlardı.

Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere, P'u-ku Huai-en'in daveti ile Böğü'nün yaptığı ve batı hükümet merkezini dahi ele geçirmiş olan Tibetlilerden Çin'in

kurtarılması ile sonuçlanan Lo-yang Seferi (762) Türk kültür tarihi bakımından da büyük neticeler doğurdu. Kagan, Ötüken'e dönerken Uygurların hayat ve telakkilerinin değişmesinde oldukça etkili olan Mani Dini'ni Türkler arasında yaymak için, dört rahibi de beraberinde getirmişti. Böylece, hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hristiyanlık–Mazdeizm–Budizm karışımı bir din olan Manihaizm, Kagan tarafından kabul edilerek Türk ülkesinde resmi bir mahiyet aldı.

Bögü Kagan, Maniheizm'i yerleşik hayata geçmelerini istediği kendi halkına kabul ettiren bir hükümdar olarak göze çarpmaktadır. Bu arada Bögü Kagan daha da ileri bir adım atarak Mani Dini'nin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768'de baskılar sonunda Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için T'ang imparatoru emir vermek zorunda kalarak, tapınakların açılışına göz yummak mecburiyetinde kalmıştır.

Ancak Bögü Kagan'ın bu dine neden sempati duyduğu hâlâ gizemini koruyan bir muammadır. Ama halkını şehirli hayata geçirip, ülkesinin daha mamur hale gelmesini istemesi kuvvetle muhtemeldir. Sadece Lo-yang'ın asi An-lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasım'ından 763 Şubat'a kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri etrafi yağmaladıkları ve bu sırada Manici rahiplerle tanışan Bögü'nün, Karabalsagun'a dönerken onları yanında götürdüğü bilinmektedir. Bu rahipler Uygur ülkesinde Mani Dini'ni yaymak için seferber oldular. Mani dini, Uygurları zayıflatan en önemli etken olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeğe, insan öldürmemeye teşvik eden bu din, onları gevşetmiş ve cesaretlerini köreltmıştır.

Bunun yanında Maniheizm, bir tüccar ve şehirli dinidir. Bu dinin savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur, fakat sonradan Uygurların ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası inkâr edilmeyecek kadar ortadadır. Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 yılında düşmeye başlamışlardı.

Kendilerine sürekli gönderilen hediye ve vergilerle Uygurlar ekonomik açıdan kalkınırken, Çin'de sıkıntılar görülmeye başladı. 769'da Bögü Kagan da bir Çin prensesi ile evlenmek için teklifte bulunduğu derhal kabul edildi. Çünkü Uygurların her dediğini yapan Çinliler, onları kızdırmak istemiyorlardı. Bu arada Uygurlar ticari ilişkilerde de artık başarılı oluyorlardı. Her bir atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. Siyasi ilişkilerdeki üstünlük ticari ilişkilere de yansımıştı. Devlet içindeki Dokuz Oğuzlar ve Sogdlular, Bögü Kagan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer tertip edilmesi için ikna ettiklerinde başbakan

konumundaki vezir Tun Baga Tarkan, buna engel olmaya çalıştı. Başarılı olamayınca da Kagan ve yakınlarını 779 yılında öldürterek ortadan kaldırdı. Devletin başına kendisi geçti ve bundan sonra Kaganlar onun soyundan gelmeye başladılar.

UYGULAMALAR

1. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından yazılan- “Uygur Sarayı’na Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun arkasındaki Politik Gerçekler”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, Sayı: 28-29- adlı makaleyi inceleyiniz.
2. Kuzey Çin sahasını haritalardan inceleyiniz.
3. Uygur halkının, Mani dinin kabulünden sonraki değişimini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Çin'in bir politika olarak prenses ve maddiyatı kullanması, Türk devletlerinde nasıl bir sonuca ulaşmıştır?
2. Uygurların, Çin iç çekişmelerine müdahalesi, kendi içtimai yapısında ne gibi yankılar oluşturmuştur?
3. Manihaizm'in kabulünden sonra Uygur askeri düzeni nasıl etkilenmiştir?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Moyen-çor'dan sonra isminin akıl ve feraset sahibi, âlim, sihirbaz anlamlarına geldiği dil bilimciler tarafından belirtilen Bögü Kagan 759 senesinde tahta geçmiştir. Bögü Kagan dikkatini ilk önce karışıklıkların olduğu Çin'e çevirmişti. Bögü, Çin'e karşı politikada değişikliğe gitti. Bögü Kagan'ın asıl niyeti Çin'e otorite bakımından hâkim olmaktı. Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere, P'u-ku Huai-en'in daveti ile Bögü'nün yaptığı ve batı hükümet merkezini dahi ele geçirmiş olan Tibetlilerden Çin'in kurtarılması ile sonuçlanan Lo-yang seferi (762), Türk kültür tarihi bakımından da büyük neticeler doğurdu. Kagan, Ötüken'e dönerken Uygurların hayat ve telakkilerinin değişmesinde oldukça etkili olan Mani dinini Türkler arasında yaymak için, dört rahibi de beraberinde getirmişti. Böylece, hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hristiyanlık–Mazdeizm–Budizm karışımı bir din olan Manihaizm, Kagan tarafından kabul edilerek Türk ülkesinde resmi bir mahiyet aldı. Uygur Devletine bağlı boylardan, Dokuz Oğuzlar ve Sogdlular, Bögü Kagan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer tertip edilmesi için ikna ettiklerinde başbakan konumundaki vezir Tun Baga Tarkan, buna engel olmaya çalıştı. Başarılı olamayınca da Kagan ve yakınlarını 779 yılında öldürterek ortadan kaldırdı. Devletin başına kendisi geçti ve bundan sonra Kaganlar onun soyundan gelmeye başladılar.

BÖLÜM SORULARI

1. Uygurlar Mani Dini İle Aşağıda Verilen Hangi Tarihte Tanışmışlardır?

- a) 762
- b) 759
- c) 840
- d) 717
- e) 661

2. I. Hıristiyanlık

II. Mazdeizm

III. Budizm

Mani Dini Yukarıda Verilen Hangi Dinlerin Karışımı Olarak Ortaya Çıkmıştır?

- a) II
- b) III
- c) I,II
- d) II, III
- e) I,II, III

3. Adının akıl ve feraset sahibi anlamlarına geldiği döneminde Çin'deki Uygur nüfusu artmış Uygurlar Çin'de serbestçe ticaret yapma imkânı bulmuşlardır.

Yukarıda Bahsedilen Uygur Hükümdarı Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Hu Tegin
- b) İnal Tegin

- c) Bögü Kagan
- d) Hazar Tegin
- e) Alp Külüg Bilge Kagan

4. I. Uygurları hareketsizliğe ve savaşçılık özelliklerinin yok olmasına sebep olmuştur.

II. Uygurların zayıflamasında en önemli etkenlerden birisi olmuştur.

Yukarıda Verilen Bilgiler Aşağıdaki Dinlerden Hangisini İfade Etmektedir?

- a) Budizm
- b) Hristiyanlık
- c) Şamanizm
- d) Maniheizm
- e) İslamiyet

5. Bögü Kagan Hangi Yıllar Arasında Hüküm Sürmüştür?

- a) 760-778
- b) 744-747
- c) 759-779
- d) 779-789
- e) 790-795

6. Aşağıdaki Tarihlerden Hangisinde Bögü Kagan Çinli Prensesle Evlenme Talabinde Bulunmuştur?

- a) 760
- b) 763
- c) 765
- d) 769
- e) 770

7. Uygur Kaganı Bögü'nün Çin İçin Esas Politikası Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Çin'i Türk Yurdu Haline Getirmek
- b) Eftalitlerle Birleşip Çin'i Aralarında Bölüşmek
- c) Çin'e Otorite Bakımından Sahip Olmak
- d) Sasanilere Karşı Çinlilerle İttifak Kurmak
- e) Kapgan Kagan'dan Çin'e Sığınmak

8. 762 Yılında Gerçekleştirilen Lo-yang Seferi'nin Yapılış Nedeni Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Çin'in Vadettiği Vergileri Vermemesi
 - b) Çin'in Göndereceği Çinli Prensesin Gönderilmemesi
 - c) Çin'i istila Eden Tibetlilerden Kurtarmak
 - d) Çin'in Uygur Başkentine Saldırması
 - e) Çin'in Uygur Tüccarlarına Zarar Vermesi
9. Böğü Kagan'ın Mani Dinini Kabul Etmesinin Nedeni Aşağıdakilerden Hangisi Olabilir?
- a) Uygurlar'ın Savaşçı Olmasını İstememesi
 - b) Maniheizm'in Barış Dini Olarak Görülmesi
 - c) Kagan'ın Et Yememesinden
 - d) Halkının Yerleşik Düzene Geçmesini İstememesinden
 - e) Göktanrı Dini'nin Geçerliliğini Yitirmesinden
10. Böğü Kagan'a Kaç Yılında ve Kim Tarafından Suikast Yapılmıştır?
- a) 779 Yılında Tun Baga Tarkan Tarafından
 - b) 881 Yılında Tun Baga Tarkan Tarafından
 - c) 821 Yılında Tun Baga Tarkan Tarafından
 - d) 779 Yılında Moyen-çor Tarafından
 - e) 821 Yılında Moyen-çor Tarafından

Cevaplar:

1)a, 2) e, 3) c, 4) d, 5) c, 6) d, 7)c, 8)c, 9)d, 10)a

5. UYGURLARDA HANEDAN DEĞİŞİKLİĞİ VE DEVLETİN ZAYIFLAMASI

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Hanedan değişikliğinin, Devlet'in dış politikada yaptığı değişiklikler.
2. Tibet Uygur mücadelesi.
3. Devlet'in zayıflama sürecine girişi.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGI OLUŞTURAN SORULAR

- 1.** Tun Baga Tarkan'ın Çin politikası nasıl olmuştur?
- 2.** Uygurlar ile Sha-t'o Türkleri arasındaki husumetin nedenleri?
- 3.** Uygurların Beşbalıg'ı kurtarma çabaları nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

5. Uygur Kaganlığının çöküş ve parçalanma sürecine götüren olaylar	Devleti kısa süre içerisinde dağılmaya götüren iç ve dış etkenlerin ortaya konulması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

1. **T'ang Hanedanı:** Tun Baga Tarkan zamanında Çin'de güçlenen bir hanedandır. Uygurların Çin üzerindeki etkisini kırmıştır.
2. **Sha-t'o Türkleri:** Uygurların sert tutumu neticesinde Tibetliler ile yakınlaşarak Uygurlara büyük bir tehdit oluşturan gruptur.
3. **Hsieh Yü-chia-ssu:** Uygurlarda Başbakan diyebileceğimiz bir mevkiidedir. Tibetlilerden Beşbalıg 'ı almış, küçük yaştaki kaganı korumuş ve ülkede huzuru sağlamıştır.

GİRİŞ

Böğü Kagan'ı öldürerek tahtı ele geçiren Tun Baga Tarkan'ın unvanı "Alp Kutlug Bilge Kagan"dır. Tun Baga Tarkan; cesareti ve iyi idaresi ile övülen, "dünya nizamı için kanunlar hazırladığı" bildirilen biridir. Tun Baga Tarkan zamanında T'ang Hanedanı güçlendiği için eskisi gibi Çin'e karşı hâkimane davranışlar gösteremedi ve zorunlu olarak barış yanlısı bir politika izledi. Her ne kadar kanlı bir şekilde başa geçmiş olsa da, devletlerarası ilişkilerde yumuşak bir davranış sergiledi. Onun döneminde Çin toprakları içinde Uygurların yanında, Dokuz Oğuzlar da serbestçe dolaşıp, ticaret yapabiliyorlardı. Tudun'un idaresindeki Uygurlar ve Dokuz Oğuzlar zaman zaman yerli halka zarar veriyorlardı.

780'de İmparator olan Te-tsung, onların ülke sınırlarının dışına çıkmasını istedi. Önce Çinliler onlardan çekinmişlerdi. Ancak aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve daha sonra başta Tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Buna tepki gösteren Tun Baga Tarkan'a hediyeler gönderen Çin, bu durumu örtbas etmeye çalıştı. 786'da Sha-t'o (Şa-to) Türkleri, Uygurların vergileri arttırıp mallarını ellerinden almaları dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Akabinde onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal ettiler.

Tibetlilerin bu derece kuvvetlenip Uygur Devleti'ne kafa tutması, Orta Asya tarihinin gidişatını birdenbire değiştirmiştir. Karlukların doğu grubu ile Sho-t'o'ların Tibetliler tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırdı. 790 yılında Beşbalık Tibetlilerin eline geçince, T'ang İmparatorları Orta Asya'dan çekildi. Tun Baga Tarkan'ın 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu geçti.

Karabalsagun Kitabesinde, Tun Baga Tarkan ile ilgili olarak; Kagan'ın kuvvetli şahsiyetinden, kuvvet ve kudreti ile herkese hâkimiyetini tanıttığından, maharet ve cesaretiyle içteki ve dıştaki işlerini kolaylıkla yoluna koyduğundan bahsedilmiştir.

To-lo-ssu Kagan 789 yılında "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge" unvanıyla başa geçti. Bugünkü anlamı ise; "Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kagan"dır. Bu devrin en önemli problemi, babasından kendisine miras kalan Beşbalık meselesi idi. Beşbalık'ın diğer adı Pei-t'ing'ti ve buranın halkı ile An-hsi'nin halkı Çin'e gelirken Uygur ülkesinden geçmek zorundaydılar. Bu yüzden Uygurlarla iyi geçiniyorlardı. Uygurlar Beşbalık'a göz dikmişlerdi.

Bu dönemde çevrede bulunan topluluklar Uygurların arttırdığı vergiden memnun değildi. Bu toplulukların başında Karluk kabileleri, beyaz elbiseli Göktürkler ve Tibetliler geliyordu. Bu topluluklar Uygurlara karşı birlik oluşturarak Beşbalık'a hâkim oldular. Tibetlilerin Beşbalık meselesinden dolayı Uygurlarla arası açıldı. Çinlilerin bunda parmağı vardı. Bu sayede Uygurları güçsüz bırakmak istiyorlardı. Mücadele sonunda Beşbalık Uygurlar tarafından geri alındı. 790 yılında Kagan öldü, Kagan'ın hanımı veya kardeşi tarafından öldürüldüğüne dair söylentiler ortaya çıktı.

Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kagan'ın esrarengiz şekilde ölümünden sonra, kardeşi fırsattan istifade ederek kendini Kagan ilan etti. Bu durum Uygur ileri gelenleri arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bundan dolayı tahta geçen kardeşi öldürdüler. Yerine önceki Kagan'ın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu tahta çıkardılar. Uygur Başbakanı HsiehYü-chia-ssu bu sırada Tibet seferinde idi. Beşbalık mağlubiyetinin intikamını almış, başarılı bir sefer yaparak dönüyordu. Kuvvetli ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Nazırlar tahttan indirme işi dolayısıyla ondan çekiniyordu.

Amcasının Uygur ileri gelenleri tarafından öldürülmesi sonrasında başa geçen Feng-Ch'eng (A-Ch'o) Kagan, henüz çocuk denecek yaşta idi. Kagan, Tibet seferinden dönmekte olan Uygur başbakanı HsiehYü-Chio-ssu tarafından kendi öz evladı gibi benimsenip korundu. Feng-Ch'eng Kagan'ın başa geçmesi ile Uygur ülkesi az da olsa huzura kavuştu. Öncelikle Beşbalık meselesinin halledilmiş olması bunda önemli bir etkendi. Çinliler yeni Kagan'ı tebrik etmek amacıyla elçiler gönderdiler. Bu Kagan kısa bir süre tahtta kaldı ve 795 senesinde erkek evlat bırakmadan öldü. Yerine Kutlug Bilge Kagan geçti.

795 senesinde Kagan erkek evlat bırakmadan ölünce, Uygur ileri gelenleri ve halk, Kagan olarak Kutluk Bilge'yi uygun gördüler. Kutluk Bilge 795 senesinde "Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge" unvanı ile tahta geçti. Kutluk Bilge Kagan Hsieh-tieh kabilesindendi. Ama yaglakar soyadını taşıyordu. Bu da onun evlatlık olabileceği düşüncesini ortaya koyuyordu. Ama kendisinin Böğü Kagan'ı öldürerek tahta geçen Tun Baga Tarkan'ın torunu olduğu konusunda da görüşler vardır.

Kutluk Bilge Kagan halk tarafından çok seviliyordu. Fakat düşmanları da yok değildi. 795 senesinde Çinliler onu kutlamak için elçi gönderdiler. Kagan ilk iş olarak Karluk İsyanı'nın bastırılması ve kendisine tamamen tâbi kıldıktan sonra, Tibetlilerin ellerinin Doğu Türkistan'dan çektilmesi ve Kırgız Seferi ile meşgul oldu. Özellikle Turfan bölgesine ve

Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vererek gelecekte Uygurların göçüp yerleşeceği yeni yurtlar hazırladı. Bu seferlerde asayiş bozanları sert şekilde cezalandırmış, asayiş bozmayan bölge halkını ise cömert şekilde mükâfatlandırmıştır.

Kagan'ın Kırgızlarla yaptığı mücadeleden sonra elde ettiği galibiyet, onun, Orta Asya tarihi açısından adının efsaneleşmesine neden oldu. Bu sefer ile Uygur Kaganlığı zirveye ulaşmış oldu. Çünkü bu sefer sonucunda, Kırgızlar meselesi, parlak devir olarak bilinen Moyen-çor ve Böğü Kagan devrinde halledilememişti. Bu seferde Kırgızların yenilmesiyle, siyasi hâkimiyetlerine gölge düşüren problem kalmamıştı. Bu seferle Kırgız bölgesinden kuzeye giden ticaret yolları da Uygurların eline geçmiş oldu.

Uygur Kaganlığı'nın güçlenmesi T'ang Sülalesi'nin huzursuzluğunu attırdı. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Çinlilerin asırlardır işleyen manevi entrika politikası hemen faaliyete geçti. Ayrıca hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin ettiler, muhafız sayısını arttırdılar ve surları takviyeye başladılar.

Çinliler bu hazırlık içerisindeyken Kutluk Bilge Kagan 805 senesinde öldü. Onun ölümünden sonra başa geçen Kagan'ın kimliği hakkında yeterli bilgi yoktur. Unvanı "Tengri'de Bolmuş Alp Külüg Bilge" idi. Üç yıl hükümdarlık yapan bu Kagan dönemine ait kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Çinliler elçi gönderip tahta çıkışını kutlamışlardı. Bunun yanında 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane kurmuşlardı. Bu Kagan 808 yılında ölmüştür.

UYGULAMALAR

1. Zeki Velidi TOGAN tarafından yazılan, Enderun Yayınlarından çıkan, Umumi **Türk Tarihine Giriş**, kitabını inceleyiniz.
2. Tibet coğrafyasını haritalardan inceleyiniz.
3. Devletin zayıflama sürecindeki politikalarını inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1.** Devlet'in zayıflama sürecinde Sha-t'o Türkleri'nin etkisi nedir?
- 2.** Uygur Devleti'nin zayıflama süreci içerisinde dahi Çin'de tapınak açtırabilmesinin nedenleri nedir?
- 3.** Uygur –Tibet mücadelesinin bölgeye etkileri ne olmuştur?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Böğü Kagan'ı öldürerek tahtı ele geçiren Tun Baga Tarkan, cesareti ve iyi idaresi ile övülen, “dünya nizamı için kanunlar hazırladığı” bildirilen biridir. Tun Baga Tarkan zamanında T'ang hanedanı güçlendiği için, eskisi gibi Çin'e karşı hâkimane davranışlar gösteremedi ve zorunlu olarak barış yanlısı bir politika izledi. 786'da Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri arttırıp mallarını ellerinden almaları dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Akabinde onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal ettiler. Tibetlilerin bu derece kuvvetlenip Uygur devletine kafa tutması, Orta Asya tarihinin gidişatını birdenbire değiştirmiştir. Karlukların doğu grubu ile Sho-t'o'ların Tibetliler tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırdı. 790 yılında Beşbalık Tibetlilerin eline geçince, T'ang imparatorları Orta Asya'dan çekildi. Tun Baga Tarkan'ın 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu geçti. To-lo-ssu'nun en önemli sorunu babasından kendisine miras kalan Beşbalık meselesi idi. Mücadele sonunda Beşbalık Uygurlar tarafından geri alındı. 790 yılında ise Kagan esrarengiz şekilde öldü. Feng-Ch'eng (A-Ch'o) Kagan zamanında Uygur ülkesi huzura kavuştu. Bu Kagan kısa bir süre tahtta kaldı ve 795 senesinde erkek evlat bırakmadan öldü. Yerine Kutlug Bilge Kagan geçti. Kagan ilk iş olarak Karluk isyanının bastırılması ve kendisine tamamen tâbi kıldıktan sonra, Tibetlilerin ellerinin Doğu Türkistan'dan çektirilmesi ve Kırgız seferi ile meşgul oldu. Özellikle Turfan bölgesine ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem verdi ve gelecekte Uygurların göçüp yerleşeceği yeni yurtlar hazırladı.

BÖLÜM SORULARI

1. Uygurlar Beşbalık Bölgesi için Aşağıdaki Hangi Topluluklarla Mücadele Etmiştir?

- a) Çin
- b) Tibet
- c) Kırgız
- d) Karluk
- e) Oğuz

2. 795 yılında tahta çıkmıştır ve Doğu Türkistan'dan Tibetlileri uzaklaştırmak için mücadele etmiştir. Kırgızlarla yaptığı mücadele Kaganın Orta Asya tarihinde efsaneleşmesine neden olmuştur.

Yukarıda Bilgileri Verilen Kagan Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Tun Baga Tarkan
- b) Külüg Bilge
- c) Kutluk Bilge Kagan
- d) II. Jenmei Kagan
- e) Böğü Kagan

3. Unvanı Alp Kutlug Bilge Kagandır. Cesareti ve iyi idaresi ile övülen dünya nizamı için kanunlar hazırladığı bildirilen biridir.

Yukarıda Bahsedilen Hükümdar Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Tun Baga Tarkan
- b) Alp Küçlüg Bilge Kagan
- c) Hu Tegin
- d) İnal Tegin
- e) Hazar Tegin

4. To-lo-ssu Kagan Devrinin En Önemli Meselesi Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Beşbalık
- b) Kırgız
- c) Göktürk
- d) Oğuz

- e) Turfan
5. Kutluk Bilge Kagan Zamanında Aşağıdaki Hangi Boy İsyanları Bastırılmıştır?
- a) Karluk
b) Basmil
c) Yağlakar
d) Yağma
e) Buku
6. Kutlug Bilge Kagan'ın Kırgız Seferinin Sonuçlarından Biri Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Safevilerin Ortadan Kaldırılması
b) Hindistan'ın Fethedilmesi
c) Yeni Bir Set Yapılması
d) Tibetlilerin Yok Edilmesi
e) Kırgız Bölgesinden Kuzeye Giden Ticaret Yollarının Ele Geçirilmesi
7. Aşağıdakilerden Hangisi Tun Baga Tarkan'ın Torunu Olabilir?
- a) Moyen-çor Kagan
b) Böğü Kagan
c) Kutluk Bilge Kagan
d) HsiehYü-chia-ssu
e) Apa Tarkan
8. Feng-Ch'eng (A-Ch'o) Kagan'ın Tahta Geçmesinin Nedeni Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Amcasının Uygur İleri Gelenleri Tarafından Öldürülmesi
b) Tahta geçecek Başka Bir Hanedan Üyesinin Kalmaması
c) En Bilgili Hanedan Üyesi Olması
d) Mani Rahiplerini Korumasından Dolayı
e) Çin'in Desteklemesiyle
9. To-lo-ssu Kagan Kimin Tarafından Öldürülmüş olabilir?
- a) Kardeşi veya Hanımı Tarafından
b) Savaşta
c) Veziri Tarafından
d) Moğollar Tarafından
e) Göktürkler Tarafından

10. Tun Baga Tarkan'ın T'ang Hanedanı'na Karşı Yumuşak Politika İzlemesinin Sebebi

Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) T'ang Hanedanı'nın Güçlenmesi
- b) Göktürkler'in Uygurlar'ın Güvenliğini Tehdit Etmesi
- c) Çin'in Diğer Boyları İsyan Ettirmesi
- d) Beşbalık'ın Elden Çıkması
- e) Çin ile Uygurlar Arasında Antlaşmanın İmzalanması

Cevaplar:

1)b, 2)c, 3)a, 4)a, 5)a, 6)e, 7)c, 8)a, 9)a, 10)a

6. UYGUR KAGANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜ VE PARÇALANMASI

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur Devleti'nin yıkılışı.
2. Yıkıma giden süreçte Çin'in Uygur politikası.
3. Manihaizm'in Uygur sonrası dönemi.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

- 1.** Uygur devleti'nin yıkılında Çin etkisi ne safhadadır?
- 2.** Devletin yıkılış döneminde Sha-t'o Türkleri üzerindeki etkisi bize bölgede ki güç dengeleri açısından neleri gösterir?
- 3.** Uygur Devleti'nin ortadan kalkmasıyla göç güzergâhları nereler olmuştur?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

6.Büyük Uygur Kaganlığı sona erdikten sonra yerine kurulan Kan Chou Uygur devleti	Kan chou uygur devletinin kurulduğu coğrafya ve yaşanan olaylarinele alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
---	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Çinleşme:** 836 tarihinden başlayarak önce dilde başlayan Türkleri Çinleştirme politikasıdır.
- 2. Kırgızlar:** Moyen-çor zamanında egemenliğe alınan kırgızlar, Uygurları yıkan boy olmuştur.
- 3. Hazar Tegin:** Çinli bir prensesle evlenip siyasi olarak güç kazanmaya çalışmıştır.

GİRİŞ

808 yılında Kagan'ın ölmesiyle yerine, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan geçti. Bu tarihte Kagan'ın yanı sıra Hsien-an prensesi de ölmüştü. Çinliler hem tebrik etmek hem başsağlığı dilemek için elçiler gönderdiler. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan diğer Kaganlara göre daha uzun süre tahtta kalmıştır. Alp Bilge Kagan devri devlet için son derece huzurlu ve sükûn dolu olmuştur.

Bu dönem Uygurları rahatsız eden tek güç Tibetlilerdi. Tibetliler, Sha-t'o'ları kullanarak Uygurlara karşı üstünlük sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat Sha-t'o'lar Ötüken'e gelip Uygurların hâkimiyetini kabul ettiler. Bu durum, o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren önemli göstergelerden biriydi.

Tibetliler, Uygurların bu üstünlüğünü hazmedemeyerek zaman zaman Uygurlara karşı intikam duygularını açığa çıkarıyorlardı. Tibetliler, Uygurların başkenti Karabalsagun bölgesine kadar sefer düzenlemişler, fakat başarılı olamamışlardı. Eski devirlerine nazaran çok kuvvetlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler, özellikle Turfan ve onun doğusundaki toprakları zaman zaman istila etmişlerdi.

Uygur Kaganı 813 yılında Çin'e elçi göndererek bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunmuştur. T'ang Hanedanı'nın İmparatoru bu talebi, masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş; ancak bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitmiştir. Uygur Kaganı 820'de Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyeti daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca, İmparator Hsien-Tsung evliliği çaresiz kabul etmek zorunda kalmıştır.

Bu devirde Uygurlar siyasi güçlerinin en parlak zamanlarını yaşamış, buna karşılık Maniheizm ise etkisini arttırarak sürdürmüştür. Çin üzerinden Uygurlara geçen Maniheizm'i ise Çinliler arasında Uygur Türkleri yaymışlar, Uygur hâkimiyeti devam ettikçe, Çin'de Maniheiztler rahat yaşamışlardır. 821 yılı Şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan öldü. Çin Sarayı üç gün matem ilan etti. Çin Sarayı'nın ileri gelenleri baş sağlığında bulundular. Uygurlar hakkında bilgilere sahip olduğumuz Karabalsagun Kitabeleri bu hükümdar adına, bu dönemde dikilmiştir.

821 yılında Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan ölünce yerine Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan geçti. Moyen-çor Kagan'la kuvvetlenen, Böğü

Kagan'la parlayan, Kutlug Bilge Kagan'la zirveye çıkan Uygurlar için 821 tarihi bir kırılma noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygur başkentinde türlü entrikalar, suikastlar ardı ardına yaşanarak adeta bir kaos ortamı oluşmaya başlamıştır. Bu karışıklıklar Uygurların siyasi kuvvetlerinin hızla zayıflamasına sebep oldu. Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan ise Kaganlık'taki iç karışıklıkları ortadan kaldırmak için çaba göstermiş ve Çin ile ilişkilere büyük önem vermiştir.

Çin Sarayı, yeni tahta çıkan Kagan'ı tebrik için elçiler gönderdi. Kagan başa geçince Uygurlar ilk iş olarak, sürekli ertelenen Çinli prensesle evlilik merasimini gerçekleştirmek için girişimlere başladılar. Bu girişim Uygurların azılı rakibi olan Tibetlileri rahatsız etti ve Uygur ülkesine akınlar yapmaya başladılar. Tibetlilerin bu akınları başarısızlıkla sonuçlandı. Kagan büyük bir merasimle Çinli prensesle evlendi. Dış görünüş itibariyle Uygur Kaganı'na büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında devletin içişlerine müdahale imkânı elde eden Çin lehine idi. T'ai-ho Prensesi, Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş, Çin Sarayı'nın ananevi politikası arzu edilen şekilde rahatlıkla yürümüştür. 824 yılında Kagan vefat etti.

824 yılında Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Hazar Tegin'in Kaganlık unvanı, "Ay Tengri'de Kut Bulmuş Bilge Kagan" idi. 825'de Çin İmparatoru yeni Uygur Kaganı'nı tebrik için elçiler ve hediye olarak on iki araba dolusu ipekli kumaş gönderdi.

Hazar Tegin başa geçince Çin İmparatoru'na, Çinli bir prensesle evlenmek ve bu yolla bir akrabalık tesis etmek istediğini bildirmiştir. Daha önceki Türk devletlerinde ve Uygurların daha eski devirlerinde de karşımıza çıkan bu Çinli prenseslerle evlenme hadisesi her iki toplum için, zararlı olduğu kadar yaralı bir takım unsurları da içinde barındırıyordu. Çinliler açısından, Türklerin kendi sınırlarına gelip şehirlerini yağmalamaları azalacak, Çin'in siyasi ve askeri bakımdan zayıf oldukları dönemlerde de Çinlilerin yardım isteklerine olumlu cevap verilecek, Uygurlar yardıma gelecekti. Türkler ise bu kurulan akrabalık sayesinde Çin içlerinde ticareti daha kolay şekilde yapacaklardı.

Yalnız Uygurların bu evlilik istekleri Çin tarafından her zaman kabul edilmiyordu. Hazar Tegin'in bu evlilik isteği de Çinliler açısından ekonomik olarak zararlı olmasından dolayı önce reddedilmiş ama daha sonra ise Hazar Tegin'e isteğinin kabul edildiği bildirilmiştir. Çin İmparatoru Hazar Tegin'e kendi küçük kardeşi olan T'ai-ho Konçuy'u

vermiştir. Evlilik merasimleri kaynaklar tarafından ayrıntılı şekilde anlatılmıştır, bu sayede Uygurların kültürü hakkında bilgi sahibi oluyoruz.

821 tarihinden itibaren Uygur Devleti gerileme sürecine girmeye başladı. Siyasi bunalımı daha da arttıran ekonomik kriz de bu tarihte ortaya çıktı. Her ne kadar Çinliler dost gibi görünse de, aslında ülkelerinde huzuru kaybeden Uygurlara karşı dış biliyorlardı. Hazar Tegin zayıf yaradılışlı bir Kagan'dı. Bütün bu sebeplerle iç karışıklıklarla uğraşan devlet hızla daha da kötüye gitti.

Bu dönemde dikkat çeken husus ise; Çinlilerin geleneksel politikalarını ustalıklı harekete geçirmeleridir. Çinliler, Uygurları zayıflatmak için bin bir türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan da Uygurların dikkatini çekmemek için, Uygur atlarına karşılık çok yüksek ücretler ödemeyi, elçileri vasıtasıyla da kıymetli hediyeler yollamayı ihmal etmiyorlardı. Kudretsiz olan Kagan, 832 yılında yeğeni veya nazırı Külüg Boga tarafından öldürüldü.

832'de Ay Tengri'de Kut Bulmuş Bilge Kagan ölünce yerine Hu Tegin geçti. Onun Kaganlık unvanı "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan" idi. Bu Kagan'ın ismi enteresandır. Hu kelimesiyle Çinliler bütün barbarları ifade ederlerdi. Bu isim, konu ile alakalı araştırma yapanlarca, Uygurların başkentte bulunan Sogdlulardan etkilendikleri şeklinde açıklanmıştır. 832'de Uygur elçileri Çin Sarayı'na gidip Ay Tengri'de Kut Bulmuş Bilge Kagan'ın ölümünü haber verdiler. Çin sarayında üç günlük matem ilan edildi. Yüksek dereceli memurlar başsağlığı dileğinde bulundular.

833'te Çin İmparatoru yeni Kagan'a tebrik için elçiler gönderdi. Bu dönemde de Çinlilerle evlilik yoluyla siyasi ilişkiler kurulmaya çalışıldı. 835 senesi Haziran ayında Çinli prenses Uygur ülkesine getirildi. Bu hükümdar için Çin İmparator fermanında geçen övgü dolu sözler dikkati çekmektedir. Bunlardan başka bu tarihlerde Çinlileştirme propagandası ortaya çıktı, bu da en çok dilde kendini gösterdi. İmparator Wen-tsung 836 senesinde yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadı ile sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti. Bu hamle görünüşte diğer ülkelerle ticari, siyasi münasebetlerde dil anlaşmazlığını çözmek içindi. Böylece Çin dili Uygur ülkesinde yaygınlaşmış olacaktı. Bu da kültürel bir yıkımın ilk aşamasıydı. Bu aşamanın sonunda Çinlileşme kaçınılmaz olacak ve Çin dilini konuşmaya mecbur olunacaktı.

839 senesinde Kagan'ın nazırları olan An Yün-ha ve Ch'ai-tso, Hu Tegin Kagan'ı devirmek istediler. Hu Tegin planı meydana çıkardı ve onları öldürdü. O sırada bir miktar

asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Kürebir bu olaya çok kızdığı için Sha-t'o'larla birlikte Kagan'a hücum ederek isyan etti. Bu karışıklık neticesinde Kagan öldü. Bazılarına göre Kürebir tarafından öldürülmüş, bazılarına göre intihar etmiştir.

Hu-Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa Tegin Kagan ilan edildi. Bu dönemde birçok aksilik yaşanmıştır. 839 tarihinde, sert geçen kış ayı Uygurların hayvan sürülerinin telef olmasına sebep olmuş ve var olan siyasi bunalımın üstüne ekonomik sıkıntıların eklenmesiyle ülkede huzursuzluk daha da artmış, önceki Kagan'ın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basmış, Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürmüş Kaganlık otağı dâhil bütün değerli varlıklar Kırgızların eline geçmiştir.

Böylece Kırgızlar Moyen-çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular. Yapılan Kırgız taarruzu Orhun bölgesindeki Uygur hâkimiyetinin sonu olmuştur.

Uygurların yıkılışına sebep olan olayları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- 1- Çinlilerin geleneksel olarak Türklerin güçlerinin parçalanmasına neden olan iç karışıklıklara sebep olma ve körükleme siyaseti,
- 2- Yönetici devlet adamları arasındaki sürtüşmeler, hatta başka devletlerle anlaşıp darbeyle başa geçme teşebbüsleri,
- 3- Yaşadıkları coğrafi bölgenin çetin zorlukları. Son dönemlerine denk gelen kış ayının çok çetin geçmesinin, siyasi buhranla sarsılan devlete ekonomik olarak yansımaya,
- 4- Maniheizm inancının insanlar arasında kökleşerek bir hayat tarzına dönüşmesi, bunun sonucunda savaşçılık özelliklerinden gün geçtikçe uzaklaşması ve düşmanlarla mücadele etmekteki acizlik ve miskinlik sayılabilir.

Bu arada Uygurların yıkılması Mani Dini' önemli bir hamiyi kaybetmiş ve Mani Dini'nin Çin'de yayılması son bulmuştur diyebiliriz. Uygurların yıkılmasının akabinde Çin İmparatoru verdiği emirle, kendine bağlı bütün topraklarda Mani mabetlerini kapatmış ve mabede ait olan mülkleri ele geçirmiştir. Mani Dini'ne ait olan kitaplar yakılıp yok edilmiştir. Çin İmparatoru konuyu takip etmiş ve Mani Dini'nin kendi gelecekleri açısından tehlike oluşturacağı için Uygurların yıkılmasını fırsat bilerek ve hemen harekete geçmiştir.

Kırgız yenilgisiyle devletleri yıkılan Uygurlar, çeşitli yerlere göç etmişlerdir. Bu göç ettikleri coğrafi bölgeyi şu şekilde açıklamak mümkündür:

- 1- Yıkılan Devletin ikinci adamı bazı boylarla Batıdaki Karluklara,
- 2- Bazı Uygur Boyları Tibetlerin hâkim oldukları topraklara,
- 3- Doğuya doğru, Moğol olan Shih-wei kabilelerinin hâkim oldukları topraklara,
- 4- Bazı Uygur kabileleri ise güneye doğru inip Sarı Nehrinin batı kısımlarına doğru göçmüşler, burada kendilerine yeni bir Kagan seçmişler ama Çin ve Kırgız baskısıyla dağılarak Sha-chou, Kan-chou (Kansu) ve Kao-ch'ang (Turfan) şehrine yerleşmişler,
- 5- Bir kısım Uygurlar ise ufak aileler halinde Kitan, Moğol kabilelerinin arasında yaşamışlardır.

Bundan sonra Uygur tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Kagan ailesine mensup iki kardeş tarafından idare edilen göç hareketi, değişik bölgelere yapılmak zorunda kalmıştır. Göç eden Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hâkim oldular. Yalnız göç eden bu Uygur Türkleri, Bozkır Türk Devlet anlayışından uzak hareket etmişlerdir. Bu devletlerden Kan-Chou Uygur Devleti ve Turfan Uygur Devleti en önemlilerindedir.

UYGULAMALAR

- 1.** Tahsin BANGUOĞLU tarafından yazılan “Uygurlar ve Uygurlar Üzerine ”adlı eseri Türk Dili Araştırmaları Yıllığı’ndan inceleyiniz.
- 2.** Balasagun ve havalisini harita üzerinde inceleyiniz.
- 3.** Kırgız-Uygur Mücadelesini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1.** Moyen-çor döneminden yıkılışına kadar olan zaman içerisinde Uygur-Kırgız ilişkileri nasıl bir seviyededir?
- 2.** Uygur-Tibet mücadelesinde Sha-t'o Türkeri'nin etkisi nedir?
- 3.** Uygur Devleti'nin yıkılışından sonra Manihaizm dininin durumu bölgede nasıldır?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

808 yılında Kagan'ın ölmesiyle yerine, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan geçti. Bu Kagan diğer Kaganlara göre daha uzun süre tahtta kalmıştır. Alp Bilge Kagan devri devlet için son derece dolu olmuştur. Bu dönem Uygurlar'ı rahatsız eden tek güç Tibetlilerdi. Tibetliler, Sha-t'o'ları kullanarak Uygurlara karşı üstünlük sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat Sha-t'o'lar Ötüken'e gelip Uygurların hâkimiyetini kabul ettiler. Bu devirde Uygurlar siyasi güçlerinin en parlak zamanlarını yaşamış, buna karşılık Maniheizm ise etkisini arttırarak sürdürmüştür. 821 yılında Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan ölünce yerine Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan geçti. Bu tarihten sonra Uygur başkentinde türlü entrikalar, suikastlar ardı ardına yaşanarak adeta bir kaos ortamı oluşmaya başlamıştır. Bu karışıklıklar Uygurların siyasi kuvvetlerinin hızla zayıflamasına sebep oldu. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan ise Kaganlığı'nın içindeki karışıklıkları ortadan kaldırmak için çaba göstermiş ve Çin ile ilişkilere büyük önem vermiştir. 824 yılında Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. 821 tarihinden itibaren Uygur Devleti gerileme sürecine girmeye başladı. Siyasi bunalımı daha da arttıran ekonomik kriz de bu tarihte ortaya çıktı. Hazar Tegin zayıf yaradılışlı bir Kagan'dı. Bütün bu sebeplerle iç karışıklıklarla uğraşan devlet hızla daha da kötüye gitti. Kudretsiz olan Kagan, 832 yılında yeğeni veya nazırı Külüg Boga tarafından öldürüldü. Külüg Boga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basmış, Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürmüş Kaganlık otağı dâhil bütün değerli varlıklar Kırgızların eline geçmiştir.

BÖLÜM SORULARI

1. Uygurlar Aşağıdaki Hangi Toplulukla Yaptığı Mücadele Sonucunda Yıkılmışlardır?

- a) Tabgaçlar
- b) Göktürkler
- c) Kırgızlar
- d) Basmil
- e) Karluk

2. I. Çinlilerin geleneksel olarak Türklerin güçlerinin parçalanmasına neden olan iç karışıklıklara sebep olma ve körükleme siyaseti

II. Yönetici devlet adamları arasındaki sürtüşmeler hatta başka devletlerle anlaşıp darbeyle başa geçme teşebbüsleri

III. Yaşadıkları coğrafi bölgenin çetin zorlukları. Son dönemlerine denk gelen kış ayının çok çetin geçmesinin siyasi buhranla sarsılan devlete ekonomik olarak yansımaları

Yukarıda Verilenlerden Hangileri Uygurların Yıkılış Sebebi Olarak Gösterilebilir?

- a) II
- b) III
- c) II,III
- d) I,II, III
- e) I,II

3. Kırgız Baskını Kaç yılında Gerçekleşmiştir?

- a) 840
- b) 745
- c) 717
- d) 751
- e) 661

4. Uygur Kaganlığı Gerileme Dönemine Girdiği Tarih Aşağıdakilerden Hangisinde Doğru Olarak Verilmiştir?

- a) 815
- b) 820
- c) 821
- d) 831
- e) 836

5. Kırgız Baskınından Sonra Aşağıdakilerden Hangisi Uygurların Göç Ettiği Sahalardan Değildir?

- a) Karluk Topraklarına
- b) Tibetlerin hâkim oldukları topraklara
- c) Kao-ch'ang (Turfan)
- d) Kan-chou (Kansu)
- e) Hindistan'a

6. Wen-tsung Aşağıdaki Tarihlerden Hangisinde Yabancılarla Daha İyi Anlaşabilmek Maksadıyla Sınır Bölgelerinde Yabancı Dil Öğrenen ve Öğreten Memurluklar Kurulmasını Emretti?

- a) 835
- b) 836
- c) 837
- d) 838
- e) 839

7. Mani Dini'nin Çin'de Geleceğinin Tehlikeye Girmesinin Nedeni Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Uygurların Yıkılması
- b) Mani Dini'ni Yayacak Din Adamlarının Olmaması
- c) İslamiyet'in Çin'de Çok Yayılması
- d) Çinlilerin Hepsinin Göç Etmesi
- e) Hristiyanlığın Etkisini Arttırması

8. 821 yılında Alp Bilge Kagan'ın Ölümünden Sonra Uygur Tahtına Aşağıdaki Kaganlardan Hangisi Geçmiştir?

- a) Ho-sa Tegin Kagan
- b) Hu-Tegin'in
- c) Bilge Kagan
- d) Hazar Tegin

e) Alp Küçlög Bilge Kagan

9. Hu-Tegin'in Ölümü Hakkındaki Görüşler Aşağıdakilerin Hangisinde Doğru Olarak Verilmiştir?

- a) İntihar Etmiş veya Kürebir Tarafından Öldürülmüştür
- b) Çinliler Tarafından Öldürülmüştür
- c) Göktürkler Tarafından Öldürülmüştür
- d) Kardeşi Tarafından Öldürülmüştür
- e) Moğollar Tarafından Öldürülmüştür

10. Göç Eden Uygurlar'ın İkinci Devresindeki Önemli Değişiklikler Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Çinle İş birliği Yapmışlardır
- b) Moğolları Yenmişlerdir
- c) Çin'i İstila Etmişlerdir
- d) Hristiyanlık Resmi Dinleri Olmuştur
- e) Yerleşik Hayata Geçmişlerdir

Cevaplar:

1) c, 2) d, 3) a, 4) c, 5) e, 6) b, 7)a, 8) e, 9) a, 10) e

7. UYGUR KAGANLIGI'NDAN SONRA KURULAN DEVLETLER

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur Devleti'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan devletler.
2. Kurulan bu devletlerin bölgenin diğer devletleri ile olan münasebetleri.
3. Uygur halkının, Cengiz Han'a kadar ki sosyal ve siyasi olayları.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Uygur Devleti yıkılmasından sonra kurulan devletlerin, bölge içerisindeki güç dengelerinde rolü nedir?
2. Çin'e yakın bölgelerde yaşayan Uygurlar üzerinde Çin siyaseti nasıldır?
3. Cengiz döneminde, Uygur-Mogol münasebetleri ne düzeydeydi?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

7. Büyük uygur Kaganlığı sona erdikten sonra yerine kurulan Turfan Uygur devleti	Turfan uygur devletinin kurulduğu coğrafya ve yaşanan olaylar ile alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Elçilik Raporları:** Uygurlar hakkında ki bu dönem bilgilerini elçilik raporlarından öğrenmekteyiz. Araplardan, Çin imparatoruna kadar olan elçilik faaliyetleri bize büyük bir bilgi kaynağı bırakmıştır.
- 2. Turfan Uygurları:** Bu Uygurlar “Klasik Bozkır Devlet” özelliği göstermiyordu. Diplomatik olarak ticaret esaslı bir politika güdüyordu.
- 3. Barçuk İdikut:** Kendi isteğiyle Moğol hâkimiyetine giren ve Mogollar tarafından İdikut atanan beydir?

7.1. KAN-CHOU UYGUR DEVLETİ

Bu Uygur Kaganlığı hakkında bilgi edindiğimiz en önemli kaynaklar, IX-XI. asırlarda Araplardan Orhun Uygurlarına, Orhun Uygurlarından Tibet'e, Hoten'den Kan-chou Uygurlarına, Çin'den Hoten, Beşbalık Uygurları ve Kan-chou Uygurlarına, Kan-chou Uygurlarından Çin'e giden elçiliklerin tuttuğu raporlarıdır. Bunlardan biri ise 981-984 yılları arasında vazifeli olarak Uygur Türklerine giden Wang Yen-te isimli Çin elçisidir. Wang Yen-te'nin İmparatora sunduğu raporda bahsedilenler misal olarak gösterilebilir. Raporda: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling Dağlarından çıkan nehir şehrin çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir." Bahsedilen bu raporda da görüldüğü üzere Uygurların mimarisi ve tarımla uğraştıkları bilgileri verdiği için rapor Uygur tarihi açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Uygur Devleti yıkıldıktan sonra bir kısım Uygurların göç ettiği bu bölgenin en önemli özellikleri arasında Budizm'in fazla yayılmamış olması gösterilebilir. Ama göçen Uygurların Budist oldukları bilinen bir gerçektir.

Kansu şehri yakınlarında kuruldukları için Kansu Uygurları ismiyle de bilinen Kan-chou Uygurları (Sarı Uygurlar), kuruldukları günden beri T'ang Sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çünkü bu bölgede güçlü ve büyük devlet olabilmek, Çin ile iyi geçinmeye bağlıydı. Bunun yolu da siyasi ve ekonomik ilişkilerin iyi olmasından geçiyordu. Bu arada da Çin İmparator kızları ile Uygur Kaganları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi. Uygurlar X. asra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye Koyuluş Ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı.

905 yılında bu ordunun Çinli kumandanı Çin İmparatoru'ndan ayrılıp, Kua, Shai, Yi ve Hsi isimli dört vilayetten müteşekkil bir otonom devlet kurmuştu. Kaynaklarda “Beyaz elbise giyen İmparator’un devleti” olarak bilinen bu devlet, Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeye kalkınca, Uygurlar bu baskıya karşı gelmiştir. 911’de Sarı Uygurlar ilk defa askeri bir harekete geçmiş ve o dönemin ünlü mabetlerin de içinde bulunduğu Bin Buda şehri olarak da bilinen Tun-huang şehrini ele geçirmişlerdir.

Bu tarihlerde Turfan Uygurlarının, Doğu Türkistan’dan kovdukları Tibetliler bu bölgeye gelmiş ve yine bir Uygur Devleti olan Sarı Uygurlarının başlarına bela olmuşlardı. Bu tehlikeden Çin ile birlikte hareket ederek kurtulan Kan-chou Uygurları ancak X. Yüz yılda rahat bir nefes alabilmişlerdir.

Daha sonra 909 ve 911’de Çin’e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını arttırdı. 924’te Jen-meı Kagan Çin’e elçi gönderdi. Çin İmparatoru bu elçilik heyetinin gönderilmesinden çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen “Yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap” gibi maddeler bölgenin ticaret açısından önemini göstermektedir. Dar alan sıkışık bir bölgede yaşayan Kan-chou Uygurlarının hayatlarını devam ettirebilmek için bu yapılan ticarete ihtiyaçları vardı ve bu ticaret onlar için büyük bir ehemmiyet taşıyordu.

Sarı Uygurlarının başında bulunan Jen-meı Kagan kendisine bağlı milletin geleceğini tehlike altında bırakan, düşmanları olan Tibetlilere karşı Çin’le bir anlaşma yapmıştır. Çin’in bu anlaşmaya onay vermesi ise tamamen kendi çıkarlarını düşündüklerinden dolaydır. Çinliler kendi sınırlarının güvenliğinin sağlanmasının Kan-chou Uygurlarına bağlı olduğunu biliyorlar ve onlara güveniyorlardı. Anlaşmayı bu yüzden imzalamışlardı.

Jen-meı Kagan 924’te öldü. Öldüğünde unvanı “cesur ve dürüst Kagan”dı. Yerine kardeşlerinin en küçüğü olan Tigin, Kagan oldu. 925’te Çin’e bir elçilik heyeti gönderdi. Bu elçiliğin gönderilmesi Çin’in yardımının sağlanması amacıyla yollanmıştı. Tigin, Kagan 926’da öldü. Tigin Kagan döneminde iç karışıklıklar başlamıştır. Onun yerine geçen A-to-yü (Adug)’de Çin’e sık sık elçi göndermiştir. Çin kaynakları A-to-yü’nin ölümünden bahsetmezler 928’den itibaren Kagan olarak Jen-yü ismi görülür. Çin İmparatoru olan Ming Tsung, bu Kagan’a “medeniyete şekil verdiren Kagan” unvanını vermiştir. 931-932 yılında Tangutlar, Uygur kervanlarını soymaya başladılar. Bu durum Uygurların da, Çinlilerin de

hoşuna gitmiyordu. Çünkü kendi menfaatlerini kaybetmek istemiyorlardı. Bunun için ortak düşmana karşı Kan-chou Uygurları ve Çinliler birlikte mücadele ettiler. Bu mücadelede ise Kan-chou Uygurları kendi içlerinde yaşayan diğer savaşçı topluluklardan yararlanmışlardır.

Jen-yu Kagan 933'te öldü. Yerine II. Jen-mei geçti. 934'te Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlarda Maniheizm işareti olarak sekiz Mani rahibi vardı.

II. Jenmei Kagan'ın ismi 939 tarihine kadar Çin hanedan yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka Kagan ismi de geçmemektedir. 934-935'te Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı. Uygurlar 938'de Çin'deki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Çin'in kuzeybatısındaki küçük Selür devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin İmparatoru bölgeye Kao Chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu uzun seyahatin raporları bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında oldukça önemlidir. Bu raporda Kan-chou Uygurlarının içinde yaşayan göçebe ve savaşçı toplumlar onları bazen Çin, bazen ise Tibet akınlarına karşı korumuşlardır.

Beş sülaleden en kısa ömürlüsü olan Sonraki Han'lar, 947-951 tarihleri arasında hüküm sürmüşlerdir. Bu dönemde Uygurlar Çinlilere karşı eskiden olduğu gibi yine hürmet göstermişlerdir. Komşuları olan Liang şehri sakinleri ile iyi ilişkiler kurmuşlardır.

Tarihleri, siyasi ve toplumsal hareketleri incelendiğinde Kan-chou Uygurlarının diğer Türk Devletleri gibi genişleme siyaseti takip etmedikleri göze çarpar. Bunun sebebi olarak ise Kan-chou Uygurlarının artık yerleşik hayata ayak uydurmaları, Kan-chou (Kansu) şehrinde barış içinde oturup, diğer kavimlerin baskınlarına uğramamak ve kervanlarını hiçbir tehlikeye maruz bırakmadan ticaretlerini güvenli şekilde devam ettirmeye çalışmaları söylenebilir.

Kan-chou Uygurları döneminde Çin'in gönderdiği sayısız elçiliklere bakarak, bu hareketleri hâkimiyetini kaybettiği kuzey-batı topraklarını tekrar ele geçirme yolunda teşebbüsler olarak yorumlamak gerekir.

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hitay (Ki-tan, Liao)'ların, 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz Devleti'nin nüfuz sahası içinde girdiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadır.

7.2. TURFAN UYGUR DEVLETİ

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoça, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur Kaganının yeğeni Mengli'yi Kagan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, bu Uygur Devleti'ni tanıdı. Çin ile dost geçen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygurları, Orta Asya Türk tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu Turfan Uygurları klasik Bozkır Türk Devleti özelliği göstermiyordu. Hâkimiyetini genişletme düşüncesi gütmemiş, büyük siyasi anlaşmazlıklara bulaşmamış, başta Çin olmak üzere çevredeki komşuları ile iyi geçinme yolunu seçmişlerdir. Çünkü ticaret diğer Uygurlar gibi Turfan Uygurları içinde çok önemliydi.

Turfan Uygur Devleti, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi. Bilindiği gibi Orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle Çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Koa-ch'ang Uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti 962'de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin Sarayı'na , kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıtmaları ve ticaret yaptıkları bilinmektedir.

Bu arada Çin İmparatoru da Uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 arasında süren bu yolculuk sonucunda Wang-Yen-te bir rapor hazırladı. Wang- Yen-te'nin Uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan Uygurlarının kültür tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Turfan Uygurlarının yazlık ve kışlık olarak kullandıkları şehirler ve saraylar hakkında bilgiler bulunur. Raporda Arslan Han olarak zikredilen Kagan'ın sıcaklardan dolayı, diğer şehirlere nazaran daha serin olduğu ve coğrafik konum olarak Kao-ch'ang şehrine göre daha kuzeydeki Beşbalık şehrine gitmesinden bahsedilir ki, bu raporun ne kadar ehemmiyet taşıdığı göstergesidir.

Bilindiği kadarıyla Turfan Uygurlarının Çin'le olduğu kadar Kitanlarla da etkileşime geçtikleri bilinmektedir. 932, 988, 996 tarihlerinde 3 tane olmak üzere elçilikler Kitan İmparator'una yollanmıştır. Bu elçiliklerle Turfan Uygur Kaganı, Kitan İmparator'una kızı ile evlenmek ve akrabalık bağı kurmayı istediğini bildirmiş, lakin Kitan İmparatoru bu isteği reddetmiştir.

Turfan Uygurları önce Kara Kıtay devletine tâbi olmuştur. Daha sonra ise Turfan Uygur Devleti Kaganı Barçuk İdikut, 1209'da Cengiz Han'ın Merkitlere yaptığı seferde Moğol Ordusu'na askerleri ile katılmıştır. Barçuk İdikut zaferlerde pay sahibi olmuş, 1211'de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip Cengiz Han'a damat olmuştur. Cengiz Han kendisine oğlum demiştir. Barçuk İdikut, Cebe Noyan'ın Harezmsahlara üzerine düzenlediği sefere ve Nişabur şehrinin kuşatmasında Moğollar için önemli görevler ifa etmiştir.

Barçuk İdikut'un kendi isteğiyle Moğol hâkimiyetine girmesi Uygurlar açısından Moğol zulmünden korunmaları gibi iyi bir sonuca da yol açmıştır. Barçuk İdikut, İdikut unvanıyla ölümüne kadar Moğollar hâkimiyetinde özerk bir yönetim sergilemiş ve İdikut unvanı kendisinden sonra torunları tarafından da kullanılmıştır. Ayrıca 1350'lerin sonunda atanan, Barçuk'un yedinci kuşaktan torunu olan But/Bodun Sarı ise Moğollar tarafından atanan son İdikut olmuştur.

Yukarıda değindiğimiz gibi bu dönemde Turfan Uygurlarının başına İdikut unvanlı hükümdarlar geçmiştir. Uygurların geneli için kullanılan bu unvanlar çok önemlidir. Çünkü Uygurlar hakkındaki önemli bilgileri ihtiva eden Çin kaynaklarında Uygurlar, başlarındaki Kaganların unvanlarına göre isimlendirilmiştir. Wang-Yen-te'nin raporuyla birlikte bu Uygurlara kaynaklarda Arslan Han Uygurları denmesi bunun en bariz misalini oluşturur.

Cengiz Han liderliğindeki Moğolların cahil bir toplum olmasına karşılık bu kadar güçlü hareket etmelerinin en önemli nedenlerinin başında Turfan Uygurlarının yardım etmeleri gelir. Çünkü Moğol Kaganlığının önemli bir parçasını dil oluşturuyordu; cahil bir kabile konfederasyonu bilgili ve yerleşik toplumlara nasıl hükmedebiliyordu? Bunun can alıcı sorunun cevabı ise; Cengiz Han'ın başından beri bunun önemini farkında olduğu, yaptığı hamlelerden anlaşılmalıdır. İdarecilik vasfı konusunda deneyimli olmasının yanı sıra, bilgili insanları kullanması, Cengiz Han'ın başarısının temelini oluşturuyordu.

Uygurlar, Orta Asya toplumları arasında dil ve edebiyat konusunda bayağı ileriydiler. İşte bu nedenden dolayıdır ki; Kaganlığın ilk günlerinden itibaren dil uzmanları ve idareci olarak Moğol İmparatorluğu yönetici kademe önemli yerlere yükselmişlerdi. Moğollara hizmet eden ilk ve en önemli Uygurlardan biri Tatar Tonga idi. Cengiz tarafından 1204'te fethedilen diğer topluluklardan vergi toplamanın ve idari sistemin başında bulunuyordu. Cengiz, bu Uygur Türkünü, yakın çevresine Uygur yazı dilini öğretmekle görevlendirmiş ve bu olayın sonunda Moğolların resmi yazı dili haline gelmişti. Cengiz Han'ın bu seçiminin,

Uygur kültürünün bozkırdaki en eski okuryazar kültürlerinden biri olması gerçeğinden etkilendiği aşikârdır.

Uygur kültürü Moğollar nezdinde Çin kültürü kadar değerli bir kültürdür. Bunların hepsi Cengiz Han'ın kendi devletindeki idareci zümrenin, hali hazırda kullanılan okur-yazar ve deneyimli personel yoksunluğunun farkında olduğunu ve bu konularda bilgili ve deneyimli diğer bozkır insanlarını kendine yakın tuttuğunu ve yakın çevresine bunları öğreterek gelişmelerini sağlamada bir aracı olarak kullandığının göstergesidir.

Çin'deki Uygurların İdikut'la ilişkide olmaları, Moğol idari sisteminde siyasi ve sosyal açıdan üstün kimlikleri ve konumları için ehemmiyet arz etmektedir. Teslimiyeti sonucu Barçuk ve çevresindekilere verilen onur, bu Uygurların Moğol yönetimi altında idari ve danışmanlık kariyerine sahip olmalarına imkan vermiştir. Bu ilk kuşak Uygur seçkinlerinin torunları, siyasi iktidarlarını sürdürmek ve sosyal seçkinler olarak da kimliklerini devam ettirebilmek için Kulca yerlisi kimliklerini korumaya devam etmişler. Sözün özü Uygurlar bugüne kadar Uygur kimliklerini yitirmemiştir;

1450'li yıllara doğru Uygurların diğer şehri Beşbalık önem kazanmaya başlamıştır. Bundan dolayı da kaynaklara Beşbalık Uygurları olarak geçmişlerdir. Daha sonra ise T'u-lufan (Turfan) şehri olarak bilinen şehir bir yıldız gibi parlamış ve Uygurların esas olarak isimlendirilmesinde işte bu şehir etkili olmuştur. Bu Uygur kütlesi 1432'ye kadar Cengiz Han'ın oğlu olan Çağatay ulusu olarak bilinen Moğolların hâkimiyetinde kalmıştır. Bugün de Doğu Türkistan'da Uygur Özerk Bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

Belirttiğimiz gibi uzun zaman dilimi içerisinde yaşadıkları şehirlerin isimleri değişmesi dolayısıyla isimleri değişen bu toprakların sahibi Uygurlar esasında Ötüken Uygurları olarak bilinen Uygurlardan başkası değildir. Değişen sadece dönemlere göre şehirlerin ismi ve bölgeye göre adlandırılmasıdır.

7.3. SHA-CHOU UYGURLARI

840 yılında Kırgızların Ötüken Uygurlarına son verdikten sonra Ağustos ayında Hürmüzd Tekin önderliğinde oturdukları bölgelerden göç ederek, Asya'nın daha güney bölgeleri ile Çin'in batısındaki İç Moğolistan'ın Ta-tung bölgesine geldiler. Uygurların büyük kısmı Çin'in kuzey kısımlarına gittiler ve Sha-chou şehrine yerleştiler. Bu şehirde yaşamalarından dolayı Sha-chou Uygurları denmiştir. Çinliler, Sha-chou Uygurlarına, Maniheizm Dini'ni iyice benimsemelerinden ve beyaz elbise giymelerinden dolayı, "Beyaz

giymiş göğün oğulları” ismi ile anmıştır. Ayrıca bu bölgenin çok nemli şehirlerinden biri olan Dun-huang’ın Sha-chou’ya çok yakın olması zaman zaman Sha-chou şehrine Dun-Huang denmesine yol açmıştır. Karabalgasun’un düşmesinden sonra Üge Tekin Kagan seçilmişti. Üge Tekin, Uygurları bu felaketlerden kurtarmak ve hakanlığı yeniden kurtarmak niyetindeydi ve bunun için T’ang İmparatorluğu’ndan yardım istemeyi düşünüyordu. Bunun için de “il Ügesi” mertebesindeki baş vezirin yönetiminde bir elçilik heyetini T’ang İmparatoru’nun yanına gönderdi. Çin İmparatoru’ndan Kaganlığı yeniden kurmak için maddi ve askeri yardım talebinde bulundular. T’ang İmparatoru bu isteği danışmanlarından Li Tinyü’nün tavsiyesi üzerine Uygurlara yardım etmeyi kabul etse de bu yardım Üge Tekin’in düşündüğü ölçüde olmadı. T’ang İmparatoru Uygurlara 841 yılında karşılığı ilderde at olarak verilmek üzere buğday vermişti. Hürmüzd Tekin önderliğinde öncü olarak güneye gelen Uygurlar T’ang Hanedanlığı’na ilhak ettiler. T’ang Hanedanlığı’na ilhak edenlerin geri verilmesini istediler ancak bu istekleri reddedilen Uygurlar T’ang Hanedanı’na sığınan soydaşlarının sürülerine saldırdılar. Bu sırada kuzeyden Kırgızlar saldırı düzenlediler. T’ang Hanedanı’nın sınır birlikleri de saldırıya geçtiler. 846 yılında Üge Tekin tarhanlarından Meyin tarafından öldürülünce, tahta küçük kardeşi İnan Tekin geçti. İnan Tekin saldırılar yüzünden komşuları olan Şirey’lere kaçtı. Fakat Şireyler onu yakalayıp düşmana teslim etmek istediler. Güneye inen Uygurlar iç çatışmalar yüzünden 3 yüz bine yakın nüfus 500’e kadar düştü. İnan Tekin’in Şireylere sığınmasından sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur. Sha-Chou Uygurlarının yeniden Uygur Kaganlığını kuramamalarının bazı sebepleri vardır. Bunlar:

- Güneye inen Uygurların toplum olarak değil, bireysel olarak mücadeleye girişimleridir.
- T’ang Hanedanı’ndan istediği yardımları alamayan Uygurların zor durumlarından kurtulamamalarıdır.

Bu sebeplerden dolayı ve Kırgızlara saldırıp hakanlığı yeniden kurabilirlerdi ve halk olarak parçalanamazlardı. Sha-chou Uygurlarının önemi ise; Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolu üzerinde hâkimiyet kurmalarıdır.

UYGULAMALAR

1. Sultan Mahmut KAŞGARLI tarafından yazılan ve Çağrı Yayınlarından neşredilen, Uygur **Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası** adlı eseri inceleyiniz.
2. Turfan bölgesini haritalardan inceleyiniz.
3. Moğol İmparatorluğunda Uygur etkisini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1.** Devletin yıkılışından sonra devletsiz kalan Uygur halkının diğer devletler ile münasebetleri ne seviyededir?
- 2.** Turfan Uygurları'nın bölge ticaretindeki yeri ve önemi nedir?
- 3.** Moğolların, Uygur topraklarını işgalinin Moğol kültürüne etkisi neler olmuştur?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygur Devleti yıkıldıktan sonra bir kısım Uygurların göç ettiği bölgelerde farklı devletler kurmuşlardır. Bunlar Kan-chou Uygurları, Turfan Uygurları ve Sha-chou Uygurlarıdır. Kan-chou Uygurları, Kansu şehri yakınlarında kuruldukları için Kansu Uygurları ismiyle de bilinen bu devlet kurulduğu andan itibaren T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalışmışlardır. 911'de Sarı Uygurlar ilk defa askeri bir harekete geçmiş ve o dönemin ünlü mabetlerin de içinde bulunduğu Bin Buda şehri olarak da bilinen Tun-huang şehrini ele geçirmişlerdir. Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hıtay (Ki-tan, Liao)'ların, 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz Devleti'nin nüfuz sahası içinde girdiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadır. Turfan Uygurları, 840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoça, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur Kaganının yeğeni Mengli'yi Kagan seçtiler. Turfan Uygurları, Orta Asya Türk tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu Turfan Uygurları klasik Bozkır Türk Devleti özelliği göstermiyordu. Bu devlet daha sonraları Moğolların hâkimiyetine girmiştir. Çin'in kuzey kısımlarına gelen ve Sha-chou şehrine yerleşen çok sayıda Uygur bu bölgede yeni bir devlet kurdular. Buldukları şehirden dolayı Sha-chou Uygurları olarak adlandırılmıştır. Sha-chou Uygurlarının önemi ise; Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolu üzerinde hâkimiyet kurmalarıdır.

BÖLÜM SORULARI

1. Kan-Chou Uygurların da evler beyaz badanalıdır. Chin-Ling dağından çıkan nehir şehrin çevresini dolaşır. Tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir

Yukarıda Verilen Bilgilere Göre Kan-Chou Uygurları ile İlgili Aşağıdaki Eşleşmelerden Hangileri Doğrudur?

- a)Askeri-Ekonomik
- b) Mimari- Siyasi
- c) Siyasi-Ekonomik
- d) Mimari-Ekonomik
- e) Siyasi-Askeri

2. Kan-Chou Uygurları Günümüzde Nerede Yaşamaktadırlar?

- a) Doğu Moğolistan
- b) Kuzey Batı Çin
- c) Güney Afganistan
- d) Doğu İran
- e) Batı Kırgızistan

3. Cengiz Han'ın Kurduğu Moğol İmparatorluğu İçerisinde Yer Almış ve Moğol İmparatorluğu'nda Derinden Etki Bırakmıştır

Yukarıda Bahsedilen Devlet Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Turfan Uygurları
- b) Sha-Chou Uygurları
- c) Kan-Chou Uygurları
- d) Kırgızlar
- e) Juan-Juanlar

4. Kan-Chou Uygurlarının İsmi Aşağıdakilerden Hangisinden Gelmektedir?

- a) Turfan Bölgesinden
- b) Sha-Chou bölgesinden
- c) Kaşgar bölgesinden
- d) Yenisey bölgesinden
- e) Kansu Bölgesinden

5. Kan-Chou Uygurları Aşağıdaki Toplulukların Hangisinin Nüfus Sahası İçerisinde Yaşamışlardır?

- a) Hıtayılar
- b) Karluklar
- c) Basmiller
- d) Tabgaçlar
- e) Tibetliler

6. Turfan Uygur Devleti Hangi Tarihte Bağımsız Olmuşlardır?

- a) 795
- b) 911
- c) 900
- d) 840
- e) 821

7. Günümüzde Çin Zulmü Altında Olan Doğu Türkistan Uygur Devleti Aşağıdaki Hangi Devletin Devamıdır?

- a) Sha-chou Uygurları
- b) Kan-Chou Uygurları
- c) Kırgız
- d) Turfan Uygurları
- e) Göktürkler

- 8. I. Kan-Chou Uygurları
- II. Sha-Chou Uygurları
- III. Turfan Uygurları

Yukarıda Verilen Uygur Devletlerinden Hangileri Sanat, Edebiyat ve Ticaret Alanlarında İlerlemişlerdir?

- a) I
- b) I,II
- c) III
- d) I,II
- e) I,II, III

9. İdikut Unvanı Aşağıdaki Devletlerden Hangisi Tarafından Kullanılmıştır?

- a) Moğol İmparatorluğu
- b) Turfan Uygur Devleti
- c) Uygur Kaganlığı
- d) Karahanlı Devleti
- e) Kan-Chou Uygurları

10. I. Kara Kıtaylar
II. Moğol İmparatorluğu
III. Kırgızlar
IV. Karahanlılar

Yukarıda Verilen Devletlerden Hangilerine Turfan Uygur Kaganlığı Tabi Olmuştur?

- a) I,II
- b) I,IV
- c) II, III
- d) I,II, III
- e) III, IV

Cevaplar:

1)d, 2) b, 3) a, 4) e, 5) a, 6) b, 7) d, 8) c, 9) b, 10) a

8. UYGURLARIN KOMŞULARI İLE İLİŞKİLERİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur-Çin ilişkileri
2. Uygur-Oğuz ilişkileri
3. Uygurların, Sha-t'ö Türkleri ve Kitanlarla ilişkileri.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Çin-Uygur münasebetlerinin esas dinamiklerini oluşturan ticaretin, Uygur sosyal yapısına etkisi ne olmuştur?
2. Oğuzların, Uygur Devleti içerisinde isyankâr hareketlerinin çok ağır ve toplu cezalara tabi tutulmamasının nedeni nedir?
3. Sha-t'o Türkleri'nin, Tibet-Uygur mücadelesindeki önemi nedir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

8.-Büyük Kaganlığı sona erdikten sonra yerine kurulan Sha-chou uygur devleti	Sha-chou uygur devletinin kurulduğu coğrafya ve yaşanan olaylarnele alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Uygur-Çin Ticareti:** Uygurları ekonomik yönden refaha ulaştıran bu ticaret, Çin mallarına ve hediyelerine alışma sonucunda asimilasyona götürmüştür.
- 2. Sha-t'o Türkleri:** Uygur-Tibet mücadelesinin belirleyici unsuru olmuştur. Beşbalıg şehrinin kurtarılmasında önemli rolleri vardır.
- 3. Dokuz Oğuzlar:** Uygur Devleti'nin asli unsurlarındandır. Moyen-çor yazıtında da bunu görmek mümkündür.

8.1. UYGUR-ÇİN İLİŞKİLERİ

Çinlilerle ilk ilişkiler, Uygurların Göktürk hâkimiyetinde bulunduğu sırada başlamıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi Uygurlar güçlenip Göktürlere karşı isyan etmiş ve zamanla karşılıklarına çıkan ufak Göktürk birliklerine karşı başarılı olmuşlardı. Göktürkleri yenerek yıldızları parlayan Uygurların nüfuz ve hâkimiyetleri gün geçtikçe daha da artmıştır. 646 yıllarına doğru Uygurlar hâkimiyetlerini Sarı Nehre doğru genişletmeye başlamış ve dolayısıyla askeri başarılarının sonucunda Çinliler, Uygurları tanımak zorunda kalmıştır.

Çinliler Uygurların güçlü olduğu zamanlarında onların isteklerini yerine getirmek zorunda kalmışlar, hatta bu istekleri yerine getirmeyi kolaylaştırmak için Uygurların ülkesine kendi topraklarından başlayan yollar yapmışlar, ticari olarak canlılığın kaybolmaması için bu yollar üzerine karakollar inşa etmişlerdir.

Daha çok ticari olarak gelişen münasebetlerden başka Çin içlerinde zaman zaman ortaya çıkan isyanlar, Çinlilerin Uygurlardan yardım istemelerine sebep olmuş, büyük askeri kuvvetlerle Çin içlerine giren Uygurlar isyanları bastırmış, bunun karşılığında ise Çin'den ticari ayrıcalıklar, 10.000 top ipek gibi hediyelerle beraber Çin'i yıllık vergi diyebileceğimiz vergiye bağlamışlardır.

Çinlilerle yapılan ticaret ise şu şekilde oluyordu:

- Kervanlar aracılığı ile gerçekleşen ticarete her iki ülkenin mallarının değiştirilmesi söz konusuydu. Birbirlerine gönderilen elçilikler sadece siyasi bir kimlik taşıyor, genellikle aralarında ticaretin nasıl korunacağı, ne şekilde ticaretin arttırılacağı, pazar yerlerinin belirlenmesi gibi ticaretin can damarı olan konular da görüşülüyordu.

760 yıllarda çok iyi olan Uygur-Çin ilişkilerinden faydalanarak geliştirilmek istenen münasebetlerde at ön plana çıkıyordu. Atlarını Çin ülkesine getiren Uygurlar, bunun

karşılığında Çin İpeği alıyorlardı. Uygurlar 1 at karşılığı 40 Çin İpek'i parça alıyorlardı. Çin'e giden her ticari heyetle binlerce atın Çin ülkesine götürüldüğü kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bunlardan başka Uygur Kagan'ının Çin Sarayı'na elçilerle beraber haraç olarak yolladıkları Türklerin ürettiği mamullere karşılık bir Çinli bir prensesle evlenmek istediği de kaynakların verdiği bilgiler içerisinde. 790 senesinde Çin'e giden Uygur heyeti, işlerini bitirip kendi memleketlerine dönerken yanlarında, getirdikleri atların karşılığı olarak 300.000 top ipekle beraber dönmüşlerdir.

Daha sonra bilindiği gibi Kırgız yenilgisinin ardından Uygurların dağılması Çin açısından sıkıntı doğurmuştu. Çin İmparatoru bunu telafi etmek ve daha fazla zarar etmemek gayesiyle Uygurların tekrar bir araya gelmesi için Uygurlara 841 tarihinde 20.000 kilo pirinç ve mısır yardımında bulunmayı teklif etmişlerdir. Uygurların yeni bölgelerine yerleşmelerinden sonra eski ticaretleri devam etmiştir.

Kan-chou Uygurları kurulduktan sonra Çin'e yolladıkları ilk elçilik heyeti 962 yılında yola çıkmıştır. İkinci heyet ise 965 senesinde rahip Fu-yuan'nın başı çektiği elçilik heyetidir. Bu heyet Çin Sarayı'na geldiğinde kendi ürettikleri ürünleri Çin İmparator'una sunmuşlardır. Hediyeler içinde kehribar ve cam kâseler sayılabilir. 984 tarihinde Kan-chou Uygurları topraklarından Çin'e gittiği görülen elçilik heyetinin sonuncusu ise 1004 yılında Çin'e ulaşmıştır.

Çinliler, Uygurların ticaret için kendi topraklarına gelirken geçtikleri yerlerde bir olay çıkmasını önlemek, Uygurların şehri yağmalamaları korkusundan Uygurlar kendi topraklarına adım atar atmaz disiplinli bir askeri birlik ile karşılamışlardır. Bu kuvvetler Uygur ticaret heyetine ülkeye girişlerinden çıkışlarına kadar refakat etmiştir. Çinliler bu sayede kendi bölgelerinin güvenliğini sağlamaya çalışmışlardır.

Uygur elçilik heyetlerinin içinde Maniheiztler de bulunuyordu. Heyettekilerin ziyadesiyle Mani Dini'nin etkisinde olmalarından dolayı düzenleri bu dinin şartlarına göre oluyordu. Sadece akşamları yemek yerler, yemeklerinde et olmaz ve etin yerine sebze tüketirlerdi. Kırmızı içmekten de şiddetle kaçınarak yavaş yavaş asimile oluyordular.

8.2. UYGUR-OĞUZLAR İLİŞKİLERİ

Göktürklerin son zamanlarında herhangi bir isyan hareketinde bulunmayan Uygurlar, Oğuzların Göktürlere karşı Çin entrikaları sonucunda ayaklanmaları üzerine ilk Uygur Kaganı olan Kutluk Bilge Kül Kagan, kendi oğlunu Oğuzlar üzerine yabgu olarak

göndermiştir. Bu durum karşısında Uygurlara karşı bir isyan harekide bulunmayan Oğuzlar, Uygur üstünlüğünü tanımlar hatta askeri seferlere katılmışlardır. Fakat bu durum kısa sürmüştür.

Kutluk Bilge Kül Kagan ölünce yerine geçen selefi döneminde Oğuzlar isyan etmiştir. Moyen-çor döneminde edilen bu isyanla ilgili Moyen-çor Kitabesi'nde Oğuzlarla nasıl mücadele edildiği tasvir edilmiştir. Moyen-çor kendi Kitabesinde Oğuzlar için "Dokuz Oğuz Budunum" diyerek onların kendine bağlı olduklarına dikkat çekmiştir. 750 senesinden sonra Oğuzların tekrar toparlanarak Kırgızlar ve Çinlilerle Uygurlara karşı savaştıkları kaynaklar belirtmektedir. Bu tarihten sonra Oğuzların Sin-usu Yazıtı'nda tekrar "Dokuz Oğuzlar" olarak geçtiğini görüyoruz. Bilindiği gibi, Uygurlar 840'da yenildikten sonra Orhun bölgesinde Dokuz Oğuz olarak bilinen bu Oğuzların da batıya doğru çekilerek Sir-Derya boylarına gelip burada yerleşmişlerdir.

Daha sonraki dönemlerde Oğuzlar fırsat buldukça sık sık isyan etmişlerdir. Bu isyanlarda Oğuzlar diğer boylarla anlaşma yoluna da gitmiştir. Bu anlaşmaların birinde Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip Uygurlara saldırmışlardır Uygurlar bu saldırıları bertaraf etmişler ve topluca bir ceza değil sadece isyanın elebaşlarını cezalandırmışlardır. Ama akabinde tekrar aynı olay vuku bulmuştur.

8.3. UYGUR-ŞATO İLİŞKİLERİ

Şato boyları da Uygurların en tehlikeli düşmanlarından biridir. Yalnız zaman içerisinde değişen dengelere göre Şatolar ve Uygurlar ortak düşmana karşı aynı safta birleşmişlerdir. Şöyle ki:Tibetlilere bağlı yaşayan Şatolar Tibet bölgesinin kuzeyinde yaşıyorlardı. Ama daha sonra Tibetliler Şatoları Batı Kansu bölgesine sürmüşler ve buraya yeni göçen Uygurlar'dan dolayı Şatolar Tibetlilere karşı davranışlarını değiştirmiş ve Uygur saflarında yer almışlardır.765 yılındaki An-lu-shan isyanının bastırılmasında Uygurlarla birlikte hareket eden Şatolar Uygurların kendilerinden vergi almalarından bayağı rahatsız olmuşlar ve tekrar Tibetlilere yakın bir politika izlemişlerdir.

808 yılında Şatolar Tibetlilere karşı ayaklanmışlar ve Ötüken'e doğru göçe başlamışlardır. 847 yılında Kansu bölgesinde yeniden kurulan Uygur Devleti'ne kuruluşta destek vermişlerdir.

8.4. UYGUR-KİTAN İLİŞKİLERİ

840 yılından önceki zamanlarda, yani Ötüken Uygurları döneminde Uygurların hâkimiyetinde yaşayan Kitanlar, Uygurların çobanlıklarını yapıyorlardı. Söylediklerimizden anlaşılacağı üzere Kitanlar Uygurlara hizmet ediyorlardı. Daha sonraki dönemde Kitanlar devletleşme süresine girdiklerinde onlara yol gösterenler ise Uygur neslinden olanlardı. Kitanlar ile Uygurlar arasındaki etkileşim büyük önem arz etmektedir. Çünkü Kitanlar gerek sosyal, gerek sanatsal ve gerekse yemek ile ilgili önemli değişikliklerini Uygurlardan almışlardır.

Kitanlar da Türkler gibi kıymız içiyorlardı. Wang-Yen-te'nin raporlarından öğrendiklerimize göre Uygurlarda Şahin ve Atmaca merakı vardı. Kitanlar devletleştikten sonra onlarda da bu merak başlamış ve Uygurlar ve Kitanlar arasında bu etkileşim sonrasında bu hayvanların ticareti yapılmıştır. Kitanların Uygurlardan ithal ettikleri kavun ve karpuzdan başka Kitanlar Uygurlardan kültür olarak da etkileşim içinde olmuşlardır.

Kitanların kullandıkları İki çeşit yazıdan birini Uygurlar bulmuştur. Kitanlar bütün bunlardan başka kendi yöneticilerine verdikleri unvanları da Uygurlardan almışlardır. Bu unvanlar arasında Kagan, Hatun, Tigin ve Tarkan sayılabilir. Kitanlar ve Uygurlar arasında önemli bir siyasi ve askeri sorunlar görülmemektedir. Devlet özelliklerini kaybedene kadar barış içinde yaşamışlardır.

UYGULAMALAR

- 1. İbrahim KAFESOĞLU** tarafından yazılan **Boğaziçi** yayınlarında neşredilen **Türk Milli Kültürü** adlı eseri inceleyiniz.
- 2. Çin-Uygur Ticaret yollarını** inceleyiniz.
- 3. Kitanlar'ın devlete giden sürecinde Uygur etkisini** inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Uygurların hayat tarzının değişmesinde ticaret faktörünün etkisi ne olmuştur?
2. Uygur-Tibet çekişmesinde Çin'in tavrı ne olmuştur?
3. Uygurların, Oğuzlar üzerindeki siyasetini değerlendiriniz.

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygurların münasebette bulunduğu komşularının başında Çin gelmekteydi. İlk ilişkiler, Uygurların Göktürk hâkimiyetinde bulunduğu sırada gerçekleşmiştir. 646 yıllarına doğru Uygurlar devletlerini kurup hâkimiyetlerini Sarı Nehre doğru genişletmeye başlamaları sonucunda Çinliler, Uygurları tanımak zorunda kalmıştır. Çin-Uygur ilişkileri daha çok ticaret üzerine kurulmuştur. Ticari olarak gelişen münasebetlerden başka Çin içlerinde zaman zaman ortaya çıkan isyanlar, Çinlilerin Uygurlardan yardım istemelerine sebep olmuş, büyük askeri kuvvetlerle Çin içlerine giren Uygurlar isyanları bastırılmış, bunun karşılığında ise Çin'den ticari ayrıcalıklar elde edilmiştir. Uygurların Oğuzlar ile karşı karşıya gelmesi, münasebet tesis etmesi devletleşmeden önceki devirlere kadar gitmiştir. Nitekim Göktürklerin son zamanlarında bir isyan hareketinde bulunmayan Uygurlar, Oğuzların Göktürlere karşı Çin entrikaları sonucunda isyan ettikleri dönemde, ilk Uygur Kagan'ı olan Kutluk Bilge Kül Kagan, kendi oğlunu Oğuzlar üzerine yabgu olarak göndermiştir. Uygurlara karşı bir isyan harekine bulunmayan Oğuzlar, Uygur üstünlüğünü tanımışlar hatta askeri seferlere katılmışlardır. Fakat bu durum kısa sürmüştür. Moyen-çor döneminde edilen bu isyanla ilgili Moyen-çor Kitabesinde Oğuzlarla nasıl mücadele edildiği tasvir edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Oğuzlar fırsat buldukça sık sık isyan etmişlerdir. Bu isyanlarda Oğuzlar diğer boylarla anlaşma yoluna da gitmiştir. Uygurların komşuları Şato boyları da Uygurların en tehlikeli düşmanlarından biridir. Yalnız zaman içerisinde değişen dengelere göre Şatolar ve Uygurlar ortak düşmana karşı aynı safta birleşmişlerdir. 840 yılından önceki zamanlarda, yani Ötüken Uygurları döneminde Uygurların hâkimiyetinde yaşayan Kitanlar, Uygurların çobanlıklarını yapıyorlardı. Yani Kitanlar Uygurlara hizmet ediyorlardı. Daha sonraki dönemde Kitanlar devletleşme süresine girdiklerinde onlara yol gösterenler ise Uygur neslinden olanlar olmuşlardı.

BÖLÜM SORULARI

1. Aşağıdaki Dinler Hangisi Çin'den Uygurlara Geçmiş ve Uygur Kaganları Bu Dinin Koruyucusu Olmuşlardır?
 - a) Maniheizm
 - b) Budizm
 - c) Hristiyanlık
 - d) İslamiyet
 - e) Mazdeizm

2. Çinliler Uygur Hâkimiyetini Aşağıda Verilen Hangi Tarihten İtibaren Tanımak Zorunda Kalmışlardır?
 - a) 644
 - b) 661
 - c) 646
 - d) 744
 - e) 749
 - I. 962
 - II. 965
 - III. 984
 - IV. 1004

3. Yukarıda Verilenlerden Hangileri Kan-Chou Uygurlarının Çine Gönderdiği Elçilik Heyetlerinin Tarihlerindedir.
 - a) I,II
 - b) II, III
 - c) I,II, III
 - d) I,III
 - e) I,II, III, IV

4. I. Ekonomik
- II. Askeri
- III. Siyasi

Uygur Çin İlişkileri Yukarıda Verilenlerden Hangileri Doğrultusunda Gelişme Göstermiştir?

- a) I
- b) II
- c) I,II
- d) II, III
- e) I,II, III

5. Aşağıdaki Tarihlerden Hangisinde Çin Uygurlara Tekrar Toparlanmaları İçin Yardımda Bulunmuştur?

- a) 841
- b) 821
- c) 808
- d) 795
- e) 760

6. Hangi Uygur Kaganı Oğlunu Oğuzlara Yabgu Olarak Göndermiştir?

- a) Moyen-çor
- b) Kutluk Bilge Kül Kagan
- c) Hazar Tegin
- d) Külüg Bilge Kagan
- e) Alp Bilge Kagan

7. Uygur Kaganı Kutluk Bilge Kül Kagan Oğuzlar Üzerine Yabgu Olarak Kimi Atamıştır?

- a) Boy Beğini
- b) Kardeşini
- c) Ordu Komutanını
- d) Amcasını
- e) Oğlunu

8. Şato ve Uygurlar Aşağıda Verilenlerden Hangisine Karşı Birlikte Savaşmışlardır?

- a) Kitanlılar
- b) Tibetliler
- c) Kırgızlar
- d) Çin
- e) Kara Kıtay

9. 847 Yılında Şatolular Aşağıdaki Hangi Devletin Kuruluşuna Destek Vermiştir?

- A. Sha_Chou Uygurları
- B. Tibetliler
- C. Kan-Chou Uygurları
- D. Kitanlılar
- E. Şatolular

10. Aşağıdaki Devletlerden Hangisi Uygurlara Karşı Savaşmamıştır?

- a) Şatolular
- b) Kitanlılar
- c) Kırgızlar
- d) Tibetliler
- e) Göktürk

Cevaplar:

1)a, 2) c, 3)e, 4)e, 5)a, 6) b, 7) e ,8)b, 9)c, 10)b

9. INLİ PRENSESLELERLE EVLİLİKLER

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur kaganları ile Çinli prenseslerin evlilik merasimleri.
2. Bu evliliklerin altında yatan Çin siyaseti.
3. Çinli prenseslerin, Uygur Devleti içersindeki etkileri.

BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

- 1.** Uygur Kaganlarının, Çinli prenseslerle evlenmesinin dış politikadaki etkileri nelerdir?
- 2.** Evlilik yoluyla kurulan akrabalık bağının iki ülke arasında ki kültürel etkileşimi nasıl olmuştur?
- 3.** Çinli prenseslerin özellikle zayıflama döneminde Uygur sarayındaki etkileri nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

9. Uygur çin ilişkileri	Çin ile olan Siyasi ve askeri ilişkiler yanında oldukça büyük önem arz eden ticari ilişkilerin de ele alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma Uygur tarihini öncesi ve sonrasında düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
-------------------------	--	---

ANAHTAR KAVRAMLAR

1. Prenses Ning-Kuo: Moyen-çor Kagan'ın eşidir. Hatun ünvanını kullanır. Moyen-çor Kagan yazıtında ismi "İl Bilge Katun" olarak geçmektedir.
2. Prenses Hsien-an: Bu Çinli Prenses Alp Kutlug Bilge Kagan'ı zehirleyebilecek kadar cesaret bulmuştur.
3. Li Chiang: Uygur tehlikesini engellemek için evlilik yoluna yönelmesi için imparator'a tavsiyelerde bulunan Dini merasim bakanı.

GİRİŞ

Türk siyasetinin dış cephesi şüphesiz devletin devamını sağlamaya ve bu bakımdan öncelikle ticari münasebetleri düzenlemeye yönelmişti. Bunun için Türk hükümdarlarının komşu memleket hanedanları ile akrabalık kurdukları çok sık görülür. Aynı zamanda siyasi mahiyetteki bu evlenmeler, bilindiği gibi, Türk tarihinde Büyük Hun Devleti ile başlamıştır. En tipik örneklerinden bir de Mo-tun ile ilgilidir. Zaten bir Hun prensesi ile evli olan Tanhu, M.Ö. 179 yılında, Çin'deki huzursuzluk yüzünden iki devlet arasındaki münasebetlerin bozulup ticari faaliyetin aksamasını önlemek maksadı ile ihtiyar imparatoriçe Lü'ye evlenme teklif ederek, Çin'i ortak idare etmeye hazır olduğunu bildirmiş. Fakat yaşlı İmparatoriçe'den; “saçları, dişleri dökülmüş bir kadın olarak kendini Tanhu'ya lâyük bir eş görmediğini” beyan eden nazik bir ret cevabı almıştı. Yukarıda görüldüğü üzere, Atilla'nın Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honaria ile evlenme teşebbüsü de aynı mahiyette idi. Hazarların Bizans, Kumanların Kiyef prensliği ile durumları da böyle olmuştur. Göktürk Kaganlığı da daima Çin Sarayı'na kız verip, oradan kız almıştır.

Uygurlarda VIII. yüzyıl'dan itibaren Çinlilerle gerek siyasi, gerek ticari anlamda ilişkilerini kuvvetlendirmek amacıyla Çinli Prenseslerle evlenme yoluna gitmişlerdir. Bu evlilik münasebetleri dışarıdan iki ülke arasındaki dostluk bağlarının kuvvetlenmesi şeklinde görünse de, esasında dediğini yaptıran Uygur siyasi hâkimiyeti ile Çin politikaları ve entrikaları için Uygur Sarayında İmparatorluk Sülalesinden birinin bulunmasını isteyen Çin emelleri yatmaktadır. Nitekim Çinliler bu emellerinin yansıması olarak Uygur Sarayı'na gelin gidecek Çinli prenseslere “Hatun” unvanı verilmesini istemekteydiler. Çünkü yabancı prensesler Türk devletinde “Hatun” yani veliahtların anneleri olamazlardı. Bunu bilen Çin İmparatorluğu, bilhassa Türk Sarayı'na gelin giden Çinli prenseslerine “Hatun” unvanı verilmesi konusunda ısrar ederlerdi. Bu durum zaman içinde artık yadırganamaz hale gelmiştir.

Çinliler “dünürleşme” politikasını; komşu millet ve devletler karşısında zayıf kaldığında, onlarla baş edemediği ve kendisine yönelik tehlike oluşturmaya başladığı zamanda kendi mevcudiyetini korumak ve fırsat kollamak amacıyla karşı tarafın liderleriyle prenseslerini veya yakınlarının kızlarını evlendirmek suretiyle kendini garantiye almak için uyguluyordu. “dünürleşmek”, bir çeşit kendine yaklaştırmak denetim alma stratejisini yansıtıyordu. Bu uygulamanın amacı; karşı tarafın iç sırlarını ele geçirmek, onları içerden yıkmaya çalışmak, sonunda kendisine bağımlı hale getirmek veya psikolojik, ekonomik ve kültürel olarak Çinleşmeye mecbur etmektir.

Çinliler bu amaçlar içinde bulunurken Uygur Kaganları bunlara karşı tedbirli davranma girişiminde bulunmayarak Çinli prenseslerle evlenmeye devam etmişlerdir. Öyle ki on üç Uygur Kaganı’ndan beşinin “baş kadını” Çinli idi. Kronolojik sıraya göre Çinli prenseslerle evlenen Uygur Kaganları şunlardır:

9.1. Moyen-çor Kagan

Uygur Kaganları’ndan ilk olarak Moyen-çor Kagan (747) Çinli prenseslerle evlenme girişiminde bulunmuştur. Moyen-çor Kagan’dan sonra bu, Uygur Devleti’nin yıkılışına kadar sürmüştür.

758 yılında Uygur Kaganı Moyen-çor Çin İmparatoru’na akrabalık dileğinde bulundu. Bu dilek kabul edildi ve İmparator küçük kızını Ning-kuo prenses unvanı ile gelin olarak gönderdi. Bundan önce diğer barbar reislerinin akrabalık isteklerine uydurma prenses unvanı verilerek Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin İmparator’un öz kızı idi. Bu da İmparator’un Uygurlara verdiği önemin en büyük delilidir.

Bu tarihten önce Çinliler de Uygurlardan kız alıyorlardı, fakat Uygurların Çinlilerden kız alma hadisesi Moyen-çor Kagan’la başlamıştır. Çin İmparatoru 756 yılında tahta geçtiği zaman Tun-huang beyi Ch’eng-ts’ai’i iyi münasebetler tesisi için elçi olarak Uygurlara gönderdi. Uygur Kaganı, Ch’eng-ts’ai’a gelin olarak, kimliği konusunda kaynakların anlaşma sağlayamadığı bir Uygur Prensesi verdi. Ayrıca büyük kumandanlarından bazılarını Çinli prenseslerle diplomatik evlilikleri araştırmak üzere Çin Sarayı’na gönderdi.

Moyen-çor Kagan’ın Evlilik Merasimi

758 senesinde Uygur Kaganı Çin İmparatoru’na Çinli prensesle evlilik ricasıyla elçi gönderdi. Uygur elçilerinin gelişi ile Abbasi elçilerinden bazılarının gelişi aynı zamana

rastlamıştı. Taht salonuna hangisinin önce gireceği sorun olmuştu. Teşrifat memurları sonunda elçileri aynı anda değişik kapılardan içeri aldılar. İmparator elçilere Uygur Kaganı'nın ricasını kabul ettiğini bildirdi ve bir ferman çıkardı. İmparator bu fermanda şunları söylemiştir:

“Öğrendiğime göre aziz İmparator'un idare ettiği bütün ülkede, değerli hizmet yapan kişilere mutlaka mükâfatları verilirdi. İtimat, verilen sözün baştan sona kadar tutulması ile olur. Fazilet bütün dünya için faydalıdır. İyi ahlaklı olmayanlar değiştirilir. Chou sülalesi zamanında barbarlara çok iyi davranılıyordu, barbarlar çok memnun oluyorlar ve yavaş yavaş Çin ile olan münasebetleri düzeliyordu. Han Sülalesi zamanında evlilik vasıtası ile akrabalıklar kuruldu. İki devlet arasındaki münasebetleri iyileştirmek için ben de eski İmparatorların başvurduğu çareye başvuracağım. İsyanlar çıktığı zaman ülkemiz sarsılmıştı, Uygurlar Çin İmparatoru'na samimiyet göstererek asker gönderdiler. İsyanları bastırdılar. Daha önceleri Çin İmparatorluğu ile Uygur Kaganlığı arasında akrabalık vardı. Onların sayesinde Çin hudutları emniyete alındı. Şimdi de iki başkentimizi isyancıların elinden kurtardılar.

Uygur Kaganı Çin'e yaptığı yardımlara karşılık bir Çinli prenses ile evlenmek istiyor. Kızım başka bir ülkeye gideceği için üzgünüm. Fakat ülkemiz ve halkımız için kızımın oraya gitmesi lazım. Ona merhamet etmediğimi zannediyorlar. Çin milleti için ülkemizin dışında saray kurulmasını ve en sevdiğim kızımın oraya tayin edilmesini istiyorum. Kızım on binlerce mil uzakta evlensin uluslararası sulh olsun.”

Uygur Sarayı'na gelin gidecek olan prenses ağlayarak: “Ülkemizde pek çok müşküller var. Keşke ölmüş olsaydım, o zaman gitmeyecektim” dedi. Başka bir kaynağa göre de prenses: “Ülkemizin meseleleri çok önemlidir. Ölsem de pişman olmayacağım” dedi şeklinde, belirtilmelidir Her iki kaynaktaki Çinli prenseslerin ülkelerinin geleceğini her şeyin üstünde tuttıklarını göstermektedir.

Prensesin bu sözlerinden sonra İmparator söze devam ederek: “Uygurlar ile aramızda samimiyet ve itimat kurulduktan sonra, ailemiz ve ülkemiz için de tam bir sulh ve asayiş olacak. En küçük kızım prenses Ning-kuo unvanıyla Uygur Kaganıyla evlensin. Evlilik Merasimi Bakanlığı, onun Uygur ülkesine gitmesi için yol hazırlığı yapsın. Han-chung valisi Yü elçi olarak gitsin. Kagan'a Ying-wu Wei-yüa Pi-chia Kagan unvanını verdim. Yeğenim Hu-lu shao-Ch'ing unvanıyla Prenses Ning-kuo'nun evlilik işleri idarecisi olsun.” demiştir.

Akabinde İmparator prenses için güle güle ziyafeti düzenledi. Ona cesaret vermek için Hsien-yang'a kadar onunla birlikte gitti. Prensес Ning-kuo İmparator babasına veda ederken tekrar "Ülkemizin meseleleri şahsımdan önemlidir. Ölsem de pişman olmayacağım" dedi. İmparator yaşlı gözlerle kızını uğurlayıp döndü. Prensес Ning-kuo ve kendisine refakat eden Yü ve diğerleri hep birlikte yorucu bir yolculuktan sonra Uygur ülkesine ulaştılar. Kagan otağına geldikleri zaman, Uygur Kaganı kırmızı bir elbise ve şapka giymiş olarak bir sedir üzerinde oturuyordu. Onun muhafızları muhteşem ve ona hürmetkârdı. İçeri girmeden önce onlar Yü'yü çadırın dışında durdurdular. Kagan ona İmparator ile nasıl akraba olduklarını sordu. Yü, İmparator'un kuzeni idi. İmparator'un öz kızı olan Prensес Ning-kua'nun Uygur ülkesine gelin olarak gelişi hakikaten büyük bir hadise idi. Prensес Hatun olarak şereflendirildi. Yü getirdiği hediyeleri takdim etti. Yü dönerken Kagan ona zamanın en değerli hediyeleri olan 500 at, kürk palto, beyaz battaniyeler ve başka şeyler verdi. Çok geçmeden de Çin'e yardım maksadı ile asilere karşı 3 bin süvari gönderdi. Bu Prensес Ning-kuo'nun ülkesi için yaptığı ilk hizmeti ve bunu diğerleri takip edecekti. Uygurlar aynı zamanda evlilik dolayısıyla teşekkür için General Kai ve yüksek rütbeli kişilerin eşleri olan üç Uygur hanımı elçi olarak Çin Sarayı'na gönderdi.

Moyen-çor Kagan ile Ning-Kuo Prensесin evliliği kısa sürdü. Moyen-çor Kagan 759'da ölünce saray memurları, Tu-tu'lar ve diğerleri Ning-kuo prensesi de onunla birlikte gömmek istemişlerdi. Prensес: "Bizim Çin kanunlarında, bir kadının kocası öldüğü zaman o, hemen yas tutar. O, sabah akşam ağlar. Üç yıla yakın zaman o, yas elbiselerini giyer. Benimle evlenen Uygur Kaganı Çin adetlerine hayrandı. Eğer O hala kendi memleketinin kanunlarına güveniyorsa niye on bin li uzaktan bir hanımla evlensin?" dedi. Bundan sonra prenses yüzünü çizerek ve yüksek sesle ağlayarak Uygur kanunlarını da takip etti. Ning-kuo prensесin oğlu yoktu, bu sebeple Uygur ülkesinde kalması için bir sebep yoktu. O da vatanına dönmek için izin istedi. 759 yılının sonbaharında Ning-kuo prensesi Uygur ülkesinden Çin'e geri geldi. Bütün memurların Ming-feng kapısında onu karşılamaları emredildi.

Moyen-çor Kaganın Kaganlık unvanı "Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kagan" şeklindeydi. Bu unvana ait tarihi kaynaklarda üç abide bulunmaktaydı. Bu abidelerin onun ölümünden önce mi sonra mı dikildiği bilinmemektedir. Bu abideler içerisinde "Terh" veya "Taryat" kitabesi çok önemli olup kitabe Eski Uygur Kaganlığı'nın ve Türk milletinin kadına ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Abidenin güney tarafı altıncı satırında Moyen-çor'un karısının da İl Bilge Katun (Hatun) olarak atandığını görüyoruz. Hunlardan beri devam eden bir devlet geleneği olarak Hatun, Kagan ile her zaman birlikte tahta oturmuştur.. Abidenin işaret edildiği altıncı satırda “atadı Tengri’de Bolmuş İl Etmiş Kagan atadı. İl Bilge Katun atadı. Kagan atanıp Ötüken ordusunda songüz başkan iduk baş kidinin örgin bunta etildim. “ yani; “atadı Tengri’de Bolmuş İl Etmiş Bilge Kagan (olarak)atadı. İl Bilge Katın (olarak) atadı. Kagan tayin edilip, Katun tayin edilip, Ötüken ortasında Süngüz-Başkan’ın Kutlu zirvesinin batısında otağı burada kurdum.”

9.2. Bögü Kagan

759 senesinde Moyen-çor Kagan ölünce yerine küçük oğlu Bögü geçmişti. Moyen-çor Kagan tarafından küçük oğlu için Çin İmparatoru’ndan bir gelin istendiğinde bir kız gönderilmişti. Bu şekilde o hatun oldu. Bu evlilikten sonra Bögü Kagan 768 senesinde karısı ölünce bir yıl sonra ölen karısının kız kardeşi ile evlendi. İmparator, P’-ku Huai-en önceki değerli hizmetlerine karşılık onun küçük kızını saraya almış ve ona kendi kızı gibi bakmıştı. Bu kıza Chung-hui prensesi unvanını vererek Uygur Kaganı ile evlenmesine karar verdi. Prenses büyük merasimle uğurlandı.

Bögü Kagan zamanında Uygurlar, Çinliler karşısında oldukça etkin bir role sahiptiler. Çinli prenseslerle evlenme sadece Kaganlara özgü bir şey olmaktan çıkıp halk arasında da Çinli kızlarla evlenmeler yaygınlaşmıştı. Uygurlar Çinli hanımlarla evlenip Çin elbiseleri giydiler. Yani Çinlileştiler. Bu da Uygur Kaganlığı’nın gerilemesinin en önemli sebeplerinden biri oldu. Bögü Kagan’dan itibaren Kaganlar sarayda oturmaya başladılar. Bununla birlikte, şehir hayatı, şehir rahatlığı, Uygurlar arasında yayılmış ve böylece ev yapımı işi daha ilgi çekici hale gelmiştir. Kadınlar makyaj yapmaya, güzel giyinmeye özen gösterdiler. Alışkanlıklar değişti, eskiden erkeğiyle birlikte harbe giden kuvvetli Uygur kadını yumuşamaya başladı.

Bögü Kagan zamanında her ne kadar Uygur kadınları savaşçılık özelliğini kaybetse de bu onların yönetimden geri kalmalarına yol açmamıştır. Öyleki; Bögü Kagan Çin’e hücum ettiği zaman bu sefere hatunu da bizzat katılmıştır. Bu da gösteriyor ki, Uygur kadını hem fiziki görünüşüne hem de idari yapıya ehemmiyet vermişlerdir.

9.3. Alp Kutlug Bilge Kagan

779 yılında Bögü Kaganı öldürerek tahta çıkan ve Alp Kutlug Bilge Kagan unvanı alan Tun Baga Tarkan, 787'de Çin Sarayı'na akrabalık ricası ile elçiler gönderdi. Bu istek bir süre kabul edilmedi. Çünkü siyasi gerginlikler yaşanmaktaydı. Nihayet yılın dokuzuncu ayında Çin'de bulunan Uygur elçisi tarafından Çin Prensesi Hsien-an'ın Uygur Kaganı ile evleneceğine dair haber Kagan'a gönderildi. Buna çok sevinen Tun Baga Tarkan; kız kardeşi Prenses Kutlug Bilge, nazırların eşleri ve Devlet Bakanı Chia-tieh Tu-tun başta olmak üzere bin kişiden fazla heyeti yeni hatun olacak olan Çinli Prensesi karşılamaya gönderdi. Ch'ang-an'a gelen bu heyet çok iyi muamele gördü. Uygur Kaganı: "Eskiden kardeş gibi idik. Şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz, Turfan'dan şikâyet ederseniz, o zaman oğul babasını dertlerini gidermelidir" diye haber gönderdi. Buna müteakip Uygurlar Turfan elçilerine hakaret ettiler ve Tibetlilerle ilişkilerini kestiler. Bunun yanında bu evlilik Uygur tüccarlarının Çin tahakkümlerinden doğan bazı anlaşmazlıkları da gidermiştir. Bu sebeple evliliklerde, diplomasi başta olmak üzere, askeri, siyasi, iktisadi birçok faaliyetin belirleyicisi olmuştur.

Prenses Hsien-an, Uygur Kaganı ile evlenmeden önce Uygur elçisi Ho-chüeh tarafından görüldü ve imparator misafirleri tanıştırmak ve Kagan'a verilecek prensesin portresini hediye etmek için haremağasını gönderdi. Bu da gösteriyor ki prenseslerin güzelliği son derece önemliydi.

Alp Kutlug Bilge Kagan'ın Evlilik Merasimi

Çinli Prenses Hsien-an'ın Uygur Kaganı ile yapılan evlilik merasiminde İmparator Alp Kutlug Bilge Kagan'ın kız kardeşi şerefine bayram yapılmasını istedi. Tören sırasında Uygur Prensesini Yin-Tai kapısından geçirdiler. Üç yaşlı prenses onu bekledi. O, onlarla tercüman vasıtasıyla konuştu. Diğerleri eğilerek selamlayınca o da reveransla cevap verdi. Onlar onunla birlikte içeri girdiler. İmparator sarayın iç salonlarından birinde idi. Yaşlı prensesler önce girdiler ve İmparatoru beklediler. Uygur prensesi gelip reveransla ona hürmetlerini bildirdi. Sonra, harem misafirlerinin teşrifatçısı ona yaşlı prenseslerin yanında yer gösterdi. Tekrar tercüman vasıtasıyla suallere geçildi. Sonra hep beraber ziyafet salonuna gittiler. Hsien-fei merdivenleri indi ve onları bekledi. Uygur prensesi eğilerek onları selamladı. Hsien-fei onu eğilerek cevaplandırdı. Tekrar o selam verdi ve o kabul etti. Onlar batı merdivenlerine çıkıp oturdular. İmparator Uygur prensesine hediyeler verdiği zaman o,

yerinden inip reveransla hediyeleri kabul etti. Cariyeler ve prensesler reveransla karşılık verdiler. O, dönmeden önce iki sefer daha bu çeşit resmi ziyafete davet edildi. İmparator memurların rütbe sırasını düzenledi. T'eng Beyi Chang-jan evlilik töreninin idarecisi oldu. Devlet İşleri Bakanlığının sağ başkan vekili Kuan Po, yanında İmparator'un Kagan'a K'u-tu-lu Chang-shou, T'ien-ch'in P'i-Chia Kagan ve Prensese Chic-hui Tuan-Cheng Ch'ang-shou Hsiou Shun Hatun unvanını veren fermanı ile birlikte prensese refakat etti.

Uygur Kaganı'nın Çinli prensesle evliliği uzun sürmedi, Kagan 789 yılında öldü. Onun yerine oğlu To-la-ssu geçti. Onun Kaganlık unvanı Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kagan idi. Yeni Kaganın hükümdarlığı uzun sürmedi. 790 yılında Kagan, genç hatun prenses Yeh tarafından zehirlendi. Görüldüğü gibi Çinli Prenseler Uygur Kaganlarını öldürme cesareti dahi bulabiliyordu.

9.4. Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan

808 senesinde tahta çıkan Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan 813 senesinde Çin'e İ-nan-chu başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip evlilik ricasında bulundu. Şimdiye kadar olduğu gibi bu prensesinde Uygur ülkesine gitmesi çok masraflı olduğundan imparator, bu evliliğe razı olmamıştır. Bu sırada Uygurlardan Çin'e gelmiş olan 8 Mani rahibinden bu mesele için aracılık yapması istenmiştir. Bu Mani rahipleri aracılığı ile Uygur Kaganı bu isteğinden vazgeçmiştir. Bu hadise bize, hem Uygurların bu sıralarda siyasi yönden zayıfladığını hem de Mani Dini'nin daha doğrusu Mani rahiplerinin Uygurlar üzerinde manevi tesirinin ne kadar fazla olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

814 senesinde Dini Merasimler Bakanı Li Chiang, İmparatoru bu mevzuda ikna etmeye çalıştı. Çin İmparatorluğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Kaganı'nın bu dileği kabul edilmezse, bu zorluklar tehlike arz ederdi. Hâlbuki evet denilirse pek çok problem kolayca halledilebilirdi. Evlilik isteğinin reddi halinde Li Chiang'ın bahsettiği çekinceler şöyle sıralanabilir:

1- Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük bir ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlar da akın için hazırlanıyordu.

2- Hudut şehirlerinin surları akınlara karşı koyacak durumda değildi.

3- Karakol sistemi tesirli değildi. İmparator kedine güvenip, nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.

4- Uygurlar daha önce Çin'e yardım maksadıyla pek çok sefere iştirak etmiş ve bu sayede Çin hudutlarının planını gayet iyi öğrenmişlerdi.

5- Uygurların Çin'e kızıp Tibet'le dost olma ihtimali vardı. Fakat evlilik ricası kabul edilirse, bunların hiç birini düşünme lüzum yoktu.

Buna karşılık, eğer Uygur Kaganının evlilik isteği kabul edilirse:

1- Hudut kaleleri ve karayollarını düzenleyecek vakit olurdu.

2- Kuzey sınırları emniyette olduğu için güney ve batıda ki zorluklarla rahatça meşgul olunabilirdi.

3- Uygur Tibet düşmanlığı derinleşir, T'ang Sülalesi de rahat ederdi.

Prenses göndermek hakikaten pahalıya mal olacaktı, fakat Uygurlar hücum ederlerse, onlara mani olmak için kullanacağımız askerlere, silahlara daha mı az masraf edilecek? Diye İmparatoru ikna etmeye çalıştı. İmparator razı olmadı.

817 senesinde İmparator durumu anlatmak üzere Uygurlara elçi gönderdi. 820 senesinde Uygur Kaganı, Alp Tarkan başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, Çinli Prensesle evlenme mevzuunda kesin kararını bildirdi. Bunun sonucunda İmparator bu isteği kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

9.5. Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan

Uygurlar Prenses Hsien-an'ın ölümünden beri müteaddit defalar iyi akrabalık münasebetlerinin devamını rica etmişlerdi. Fakat uzun zamandan beri İmparator bu isteği kabul etmemişti. Uygurların istekleri Yuan-ha (806-822)'nin hükümdarlığının sonuna kadar baskısını arttırarak çoğalmıştı. Neticede İmparator "evet" demek zorunda kaldı. Gelin olarak Çinli prenses göndermeye söz veren İmparator Hsien-tsung 821'de ölünce, yerine Mutsung tahta geçti ve bir sene sonra 10. kız kardeşini prenses T'ai-ho ismiyle Uygur Kaganı Kün Tengride Ülüg Bulmuş ile evlendirmeye hazırlandı.

Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan'ın Evlilik Merasimi

Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Bilge Kagan, I-nan-chu, Tudun, bazı nazırlar, Prenses Chien ve Prenses Yabgu başta olmak üzere binlerce kişiyi prenses T'ai-ho'yu

karşılıyıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi. Mu-tsung, T'ung-huo kapısının sol kulesinde bekledi. Subaylar rütbelere göre Chang-cheng merdiveninin karşısında sıralandılar, onların nişanları pek çoktu. Teşriften sonra erkekler ve kadınlar şehri gezmek için dağıldılar. Uygur Kaganı'na gelin olarak bir Çinli prensesin gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Ch'in-tsai iç kalesine akınlar yapıyorlardı. Yen-chou valisi onları korumaya çalıştı. Çinli prensesin gelişine çok sevinen Uygurlar hemen imdada yetiştiler. On bin süvari Pei-t'ing'e on bin süvari de An-hsi'ye gönderildi.

Prens T'ai-ho'nun evliliği için çok büyük merasimler yapıldı. Ecdattan kalma mabetlerde prensese Jen-hsiao Tuanli Ming-chic Ch'ang-shou Hatun unvanı verildi. Uygur başkentinde yapılacak düğün merasiminin her türlü teferruatı için ayrı bir elçi tayin edildi. İmparator prensesi uğurlamaya T'ung-huo kapısına kadar geldi. Memur kalabalığı dizilip yol boyunca prensesi uğurladılar. Prens T'ai-ho'ya refakat eden kabile, Uygur Sarayı'na varmadan iki gece önce, Kagan'ın göndermiş olduğu 700 atlı, prensesi başka bir kısa yoldan götürmek istediler. Kabile başkanı olan Hu Cheng bunun mümkün olamayacağını söyledi. Daha önce prenses Hsien-an geldiği zaman saraya kadar 700 li'lik mesafeyi yalnız olarak kat etmişti. Uygurlar aynı şeyi Prens T'aiho'dan da istemişlerdi. Fakat refakatinde bulunanlar prensesi Kagan'a teslim edene kadar yanından ayrılmamak üzere İmparator'dan emir almışlardı.

Elçiler Uygur Sarayı'na vardıkları zaman Çin adetlerine göre düğün için uğurlu gün seçtiler. Düğün günü Kagan kulesine çıktı. Doğu'ya dönüp oturdu. Kulenin altında prensese ev olarak büyük bir keçe çadır kurdurmuştu ve bazı Uygur prenseslerini ona örf ve adetleri öğretmek üzere göndermişti.

Prens T'ai-ho, T'ang elbiselerini çıkarıp Uygur elbiselerini giyene kadar yaşlı bir hanım bekledi. Prens çıkıp kulenin önüne gelerek batıya doğru reveransla Kagan'a hürmetlerini bildirdi. Sonra tekrar çadıra gitti. Kırmızı elbise, büyük kırmızı palto, boynuzlu, altın işlemeli şapka giydi. Altın taktı. Çadırdan çıkıp ikinci defa reveransla Kagan'a hürmet gösterdi. Sonra kendisi için hazırlanan tahtırevana bindi. Dokuz kabile reisi olan nazır, tahtırevanı taşıyarak dokuz defa doğu istikametinden kulenin etrafında döndüler. Sonra prenses tahtırevandan indi, kuleye çıkıp Kagan'ın yanına oturdu. Memurlar Kagan ile Hatun'a hürmetlerini bildirdiler. Çeşitli spor gösterileri yapıldı.

Bu arada Çinli prenseslere her evlilik öncesinde çok kıymetli eşyalar hediye edilmiştir. Örneğin; T'ai-ho prensese; deve yünü, sırmalı kadife, beyaz ipek, samur kürk, bunun yanında yeşim taşından kemerler, 1000 tane at ve 50 tane deve verdiler. Bu hediyeleri taşıyan kervan o dönemin en haşmetli kervanıydı.

Bu arada evlilik merasimleriyle alakalı Çin kaynaklarında şu ifadelere rastlanmıştır:

-Çinli Prenses Uygur Kaganı ile evlenmeden önce hatunluğa tayin edildi ve kendisine 200.000 top ipekli kumaş hediye edildi.

-Evlilik hediyesi olarak 2.000 at götürüldü.

-İmparator ona nakış işlemeli, ipekli kumaş, gümüş kap, kacak hediye etti.

Bunlar Çinli prenseslere verilen hediyelerin ne derece kıymetli olduğunun en açık göstergeleridir.

UYGULAMALAR

- 1.** Gülçin ÇANDARLIOĞLU tarafından yazılan “Uygur Sarayı’na Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun arkasındaki Politik Gerçekler”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, Sayı: 28-29 da neşredilen makaleyi inceleyiniz.
- 2.** Kaganların evlilik merasimlerinde diğer devlet elçilerinin statülerini inceleyiniz.
- 3.** Çin tarihinde, bu evliliklerin önemini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Uygur Devleti içerisinde Çinli prenseslerin hatun unvanı kullanmasının asıl sebebi nedir?
2. Uygur Devleti'nin bu evliliklerden beklentisi ne yöndedir?
3. Çinli prenseslerin, Uygur sarayında hareket alanlarını genişletmeleri, zayıflamaya giden süreçte nasıl bir etki yaratmıştır?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Türk siyasetinin dış cephesi şüphesiz devletin devamını sağlamaya ve bu bakımdan öncelikle ticari münasebetleri düzenlemeye yönelmişti. Bunun için Türk hükümdarlarının komşu memleket hanedanları ile akrabalık kurdukları çok sık görülür. Uygurlarda 8. yy'dan itibaren Çinlilerle gerek siyasi, gerek ticari anlamda ilişkilerini kuvvetlendirmek amacıyla Çinli Prenseslerle evlenme yoluna gitmişlerdir. Bu evlilik münasebetleri dıştan iki ülke arasındaki dostluk bağlarının kuvvetlenmesi şeklinde görünse de, aslında dediğini yaptıran Uygur siyasi hâkimiyetini ve Çin politikaları ve entrikaları için Uygur sarayında imparatorluk sülalesinden birinin bulunmasını isteyen Çin emellerini göstermektedir. Bu evliliklerin amacı Bu uygulamanın amacı; karşı tarafın iç sırlarını ele geçirmek, onları içerden yıkmaya çalışmak, sonunda kendisine bağımlı hale getirmek veya psikolojik, ekonomik ve kültürel olarak Çinlileşmeye mecbur etmektir.

BÖLÜM SORULARI

1. Siyasi Mahiyetteki Hanedanlar Arasında Gerçekleştirilen Evlilikler İlk Hangi Türk Devleti Tarafından Başlatılmıştır?
 - a) Büyük Hun Devleti
 - b) Göktürkler
 - c) Uygurlar
 - d) Büyük Selçuklular
 - e) Avrupa Hun Devleti

2. Tanhu Mo-tun'un Yaşlı Çin İmparatoriçesi'ne Evlilik Teklif Etmesinin Sebebi Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Çin-Hun Devleti Arasındaki Ticaretin Bozulmaması
 - b) Çin'deki Türklerin Koruyuculuğunu Üstlenmek
 - c) Çin'de İç Karışıklık Çıkarmak
 - d) İmparatoriçenin Elçilerle Haber Yollaması
 - e) İki Devlet Arasında Uzun Süren Savaşlara Artık İlelebet Son Bulmak İstemesi

3. Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan'ın Evlilik Teklifinin Reddedilmesinin Sakıncalarını Belirten Çinli Devlet Adamı Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Dini Merasimler Bakanı Li Chiang
 - b) İmparator Hsien-tsung
 - c) Devlet İşleri Bakanlığının Sağ Başkan Vekili Kuan Po
 - d) Tun-huang beyi Ch'eng-ts'ai
 - e) İmparatoriçe Wu

4. Bizzat İmparator'un Öz Kızı prenses Ning-kua'yı Gelin Olarak Yolladığı Türk Kaganı Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Bögü Kagan
- b) Attila
- c) Tanhu Mete
- d) Moyen-çor
- e) Bilge Kagan

I. Çinli gelin gönderme işine rıza gösteren ve 821'de ölen Hsien-tsung'un yerine geçen kardeşidir.

II. 10. Kız Kardeşini Prenses T'ai-ho ismiyle Uygur Sarayı'na Gelin Olarak Yollamıştır?

5. Yukarıda Faaliyetleri Verilen Çin Hükümdarı Kimdir?

- a) İmparator Hsien-an
- b) İmparator Yuan-ha
- c) İmparator Hsien-tsung
- d) İmparator Mutsung
- e) T'ai-ho

I. Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük bir ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlar da akın için hazırlanıyordu.

II. Hudut şehirlerinin surları akınlara karşı koyacak durumda değildi.

III. Karakol sistemi tesirli değildi. İmparator kentine güvenip, nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.

6. Yukarıdaki Çekincelerden bahseden Çinli Devlet Adamı Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Wan-Yeng-te
- b) Li Chiang
- c) Yuan-ha
- d) Mutsung
- e) T'ai-ho

I. Çinli Prenseslerle Evlenme Sadece Kaganlara Özgü Bir Şey Olmaktan Çıktı

II. Halk Arasında da Çinli Kızlarla Evlenmeler Yaygınlaşmıştı.

III. Uygurlar Çinli Hanımlarla Evlenip Çin Elbiseleri Giydiler. Yani Çinlileştiler.

7. Yukarıda Özellikleri Verilen Dönemde Hüküm Süren Kagan Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Bögü Kagan

- b) Moyen-çor Kagan
- c) Bilge Kagan
- d) Jenmei Kagan
- e) Cengiz Kagan

8. 790 Yılında Çinli Prenses Tarafından Zehirlenerek Öldürülen Kagan Aşağıdaki Seçeneklerden Hangisinde Doğru Olarak Verilmiştir?

- a) Ch'epi Kagan
- b) Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kagan
- c) Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan
- d) Tengride Bolmuş İl İtmış Bilge Kagan
- e) Alp İlteber

9. Taryat Kitabesi'nin Önemli Olmasının Sebeplerinden Biri Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Eski Uygur Kaganlığı'nın ve Türk Milletinin Kadına Ne Kadar Önem Verdiğini Göstermesi Bakımından
- b) Devşirme Sisteminden Bahsettiği İçin
- c) Adalet Sisteminden Bahsettiği İçin
- d) Şiirler Bakımından
- e) Araplarla Yapılan Savaşları Anlatması Bakımından

10. Tun Baga Tarkan, Aşağıdaki Tarihlerin Hangisinde Çin Sarayı'na akrabalık ricası ile elçiler göndermiştir?

- a) 785
- b) 787
- c) 789
- d) 790
- e) 791

Cevaplar:

1)a, 2)a, 3)a, 4) d, 5) d, 6) b, 7)a, 8) b, 9)a, 10) b

10.İDAREDE VE GÜNLÜK HAYATTA UYGUR KADINI

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur Devleti içerisinde Katun (Kagan'ın eşi)'un yeri.
2. Günlük yaşamda Kadın faktörü.
3. Sosyo-ekonomik yönden gelişmelerin kadın hayatı üzerindeki etkisi.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Uygur devleti içerisinde Katun'un önemi hangi düzeyde idi?
2. Uygur kadınlarının erkeklerle beraber güreş, binicilik gibi sporları yapması bize neyi gösterir?
3. Uygur kadınının devletin kuruluşundan yıkılışına kadarki zaman dilimi içerisinde yaşadığı değişiklikler nelerdir?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

10. Uygur Kaganlığı'nın Oğuz, Şato ve Kitan ile olan ilişkileri	Uygur siyasi tarihinde ve devletin yıkılış sürecinde önemli yer tutan Oğuz, Şato ve Kitanlar ile olan ilişkileri ele alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
---	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Katun:** Kagan'ın eşidir. Devlet işlerinde, Kagan kadar önem verilir. Resmi belgelerde hem kaganın hem de katunun isminin geçmesi zorunluydu.
- 2. Wang Yen-Te:** Çinli elçidir. Yazdığı raporunda, Uygur kadınları hakkında bilgiler mevcuttur.
- 3. şadahırge:** Sarı Uygurlarda, kız çocuğu 13 yaşına geldiğinde alınlarına şadahırge adında bir takı takarlardı. Bu isimle olmasa da böyle bir gelenek tüm Uygurlarda mevcuttur.

GİRİŞ

Yönetici aileye mensup kadınlar denildiğinde akla öncelikle hükümdar eşleri yani hatunlar gelmekteydi. Hatun (Uygur Türkçesindeki şekli Katun) kelime manası olarak hükümdarların birinci hanımına verilen bir unvandı. Eski Türk devletlerinde hatunlar da yönetimde söz sahibiydiler. Mesela Uygur Devleti kurulmadan önce Uygurların başında bulunan Kaganlar'dan biri olan Po-Jun (661-664) ölünce yerine kız kardeşi Pi-li-tu geçmiştir. Pi-li-tu 680 yılına kadar Uygurları yönetmiştir.

Bunun yanında hükümdar emirnameleri sadece Kagan adına düzenlenmez, hatta emirnameler yalnız “Hakan Buyuruyor ki!” ifadesiyle başlamışsa geçerli olarak kabul edilmezdi. Resmi yazışmalarda da hakan ile hatunun ortak imzaları bulunmaktaydı ve yazışmalar yapılırken Kagan'ın yanında hatuna da yer verilmekteydi. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar elçileri kabul ederlerdi. Kabul törenlerinde, ziyafetlerde, şölenlerde hatun, hakanın solunda oturur, siyasi ve idari konulardaki görüşmeleri dinler, fikrini beyan eder, hatta harp meclislerine bile katılırdı. Bunun yanı sıra sadece hatun değil, Kaganın annesi de yönetimde söz sahibidir. Şöyle ki; Kaganın savaşta bulunduğu durumlarda annesi, töreyi uygulayarak davalara bakar, halkın şikâyetlerini dinler ve adaleti sağlardı, başka bir ifade ile iç işlerinden sorumlu olurdu.

Uygur Devleti'ne baktığımızda, devletin ünlü Kaganlarından P'u-sa, devleti düşman hücumlarından korurken, annesi Wu-la-hun (Vu-la-hun) idari işleri ve davaları idare ediyordu. Masum ve suçluları adaletle ayırmak suretiyle boyu (kabileyi) nizama koyuyordu. Buna dair bir başka örnek de Hakan Alp İlteber'in annesi Uluğ Hatun'un aynı şekilde ülke içindeki anlaşmazlıkları çözmesiydi. O da bir nevi iç işleri bakanı gibi idari işleyişi düzenliyordu.

Bunun misalleri çeşitli Eski Türk devletlerinde görülmüştür. Hun İmparatoru Tuman'ın (Teoman) ikinci eşi kendi oğlunu tahta geçirmek istemektedir. Bu sebeple Tuman'ın ilk eşinden, yani "Ulu Hatun"dan doğmuş olan büyük oğlu Mete'ye bir komplö düzenleyerek onu ortadan kaldırma planları yapmıştır. Hatun Mete'yi Hunların düşmanı olan Yü-eçilere rehin olarak göndermiş, Mete Yü-eçilerin yanında rehin bulunduğu sırada Tuman ansızın onlara saldırmış, bu saldırı sırasında Mete'nin ölmesini planlayan Hatun, Mete'nin bir ata binerek Yü-eçilerin elinden kaçacağını hiç tahmin etmemiştir. Neticede Mete Yü-eçilerin elinden kaçmış, Tuman oğlunun bu kabiliyetini takdir etmiş ve karşılığında Mete'nin idaresine on bin atlıdan oluşan büyük bir ordu vermiştir.

Hatunların gelecek Kaganların anneleri olmaları sebebiyle ilk eşin asil (yani Türk) olmalarına dikkat edilirdi. Türk tarihinde bu ve buna benzer sebeplerden dolayı devlet yönetimine gelemeyen kişilere rastlanmaktadır. Özellikle Göktürk ve Hun tarihinde bunun örnekleri vardır. II. Göktürk Kaganı Kapgan Kagan'ın ölümünden sonra yerine oğlu İnel Kagan'ın geçmesi gerekiyordu. Fakat İnel Kagan'ın annesinin cariyelikten gelen (asil değil) bir kadın olması sebebiyle meclis İnel Kagan'ın, Kagan olmasına onay vermemiştir. Onun yerine İteris Kagan'ın oğlu Bilge Kagan başa geçmiştir. Fakat bu süreç zamanla değişikliğe uğramıştır.

Uygurların en eski dönemlerine ait vesikalara da yansıdığı gibi aile kavramı Uygur toplumunda büyük önem taşımıştır. Çekirdek aile tipinde değerlendirilebilecek Uygur ailesinde kadın oldukça ehemmiyetli bir konumda bulunmuştur. Genel olarak tek eşliliğin hâkim olduğu Uygurlar arasında, bazen milletlerarası yoğun ticaretin etkisiyle yabancı hanımlarla evlilikler de görülmüştür. İslam öncesi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Uygurlar arasında da leviratüs varlığını korumuştur. Nitekim Uygurlara ait bir hukuk vesikası bunun somut delili olmuştur. Buna göre;

"Ben Tüşimi ağır hastalığa tutulduğum için, iyi veya fena olacağımı düşünerek karım Sılang'a vasiyetname bıraktım. Benden sonra başka bir kimse ile evlenmeden evimi idare edip, oğlum Altmış-Kaya'nın terbiyesiyle meşgul olsun. Oğullarım Kasang, Esen-Kaya, onlar üvey annemiz bize aittir, alacağız diye müdahalede bulunmasınlar. Eğer alacağız diye dava ederlerse, ağır cezaya çarptırılsın ve sözleri geçmesin...".

Uygurlar yerleşik hayata geçmeden önce günlük hayatta kadın genellikle ev işleriyle meşgul olurdu. Buna ek olarak sürü gütmek, ip eğirme, giysi dokumak, çocuğun terbiyesiyle ilgilenmek, çadırın kurulmasını sağlamak, elbise dikmek, çorap örmek, süt sağmak, peynir ve

tereyağı yapmak gibi işleri de yaparlardı. Ailede kadın hayli iyi konumda idi. Evin idaresi ve mali işlerden de kadın sorumluydu. Erkek ise çoğunlukla avcılık, yem toplamak gibi işlerle ilgileniyorlardı. Bunun yanında ekonomik yönden ticaretle, zanaatla uğraşan erkekler de vardı. Çocukların ana-babasına bakmak mecburiyeti vardı. Erkek çocuk evlendikten sonra çoğunlukla ayrı bir çadır kurarak kendi yuvasını oluştururdu. Ana-babası yaşlanınca genellikle torunları ile birlikte yaşardı.

Uygur boylarından Sarı Uygurlarda kadının ev yaşantısı ve gündelik hayatıyla ilgili daha fazla bilgi bulunmaktadır. Fakat çoğu hayvancılıkla uğraştığından, bir çadır genellikle bir aileye ait oluyordu. Dolayısıyla, birkaç evladın aynı çadırda yaşaması olayına çok nadir rastlanırdı. Çadırlar genellikle 4-5 nüfustan oluşan çekirdek ailelerden ibaret idi. Anne-baba ve çocuklar genellikle beraber yaşarlardı, ancak çocukları evlenince hemen ayrı çadırlarını kurarlardı. Fakat yeni gelin bir-kaç gün kayınvalidenin yanında kalırdı. Gelin damat evine geldiği günün ertesi erken kalkar ve önceden kaynanası tarafından hazırlanmış malzemeler ile (kuru ot, kuru odun, tezek, süt, su, çay, tereyağı, tuz, talkan vs.) sabah kahvaltısı için hazırlıklar yapmaya başlardı. Burada yeni gelinin en çok dikkat etmesi gereken husus; ocakta yaktığı ateşin güçlü yanması için sürekli üflemesi, odunların üzerine çeşitli yağ ve kolay yanıcı maddeler koyarak ateşinin güçlü yanmasını sağlaması idi. Sarı Uygurlara göre, böyle yapması gelinin çalışkan ve becerikli olması anlamına geliyordu. Kahvaltı hazır olduğunda ailenin tüm fertleri sofrada hazır bulunurdu. Gelin demlediği çayı birer kâseden herkese çift eli ile eğilerek sunardı. Bu hizmet evliliğin birkaç gününe özgü idi. Çünkü gelin ayrı kendi çadırında hayatını geçirirdi.

Bozkırlı Uygur kadını gündelik hayat dışında da kendini hissettirmiştir. Kadın, ailenin temel unsuruydu ve erkeğinin her zaman yanında idi. Türk kadınının temizliği, cesareti, namus ve iffetine düşkünlüğü kaynaklarda belirtilmiş, erkeklerle beraber top oynadığı, güreş, avcılık ve kayak sporu yaptığı, ata binip, ok attığı kaydedilmiştir. Mesela 835 senesi Haziran ayında Uygur elçileri T'ai-ha prensesinin hediyelerini ve at üzerinde giderken ok atmaya maharetli alan yedi kadın ve iki çocuğu da birlikte Çin Sarayı'na götürmüşüdü. Bu Türk kadınlarının ve çocuklarının süvarilik ve okçuluktaki maharetlerinin en güzel delillerinden biri idi.

Kadın aile içinde evin idaresini sağladıktan sonra zaman zaman yaptığı peynir, süt gibi gıda maddelerini satmıştır. Ayrıca giyim için çorap örüp, elbise dikmiştir. Bu ürettiklerini

sattığı gibi ailede bunlar için ek bir gider ayrılmasının önüne geçerek aile ekonomisine katkı sağlamıştır. Yerleşik hayata geçtikten sonra zenginleşen Uygur devletinde bu dönemlerde Uygur kadınları da köşklere yaşayan, etrafında hizmetçileri olan bir yaşantıya kavuşmuşlardır. Bu kayıtlar Uygur kadınındaki değişimin önemli göstergelerinden birisini teşkil etmiştir.

Uygur kadınının giyimi de dönemlere, ekonomiye, yerleşim şartlarına göre farklılık göstermektedir. Bilinen en kesin bilgi, Uygurların ilk dönemlerinden bu yana kumaş imal ettiği idi. İşte bu kumaşlardan elde edilen giysiler, Uygur kadın ve erkekleri tarafından kullanılmıştır. Yazılı kaynaklar dendiğinde akla ilk gelen Çin kaynaklarıdır. Çin kaynakları görsel malzeme açısından da bize yarar sağlamaktadır. Çin'in Loşünka Liman şehrinde bulunan arkeoloji müzesinde 1500 yıl öncesine ait bir Uygur kadınına ait çürümemiş ceset yer almaktadır. Bu Uygur kadını 35 yaşlarında, siyah saçlı, kaşları yay gibi ince, burnu elif gibi, yüzü elma gibi... İfadelerle anlatılan bir kadındır. Üzerinde uzun bir gömleklilik bulunmaktadır.

Bunun yanında Uygur kadını çiçek desenleriyle süslenmiş ve “bindallı” adı verilen kumaşlardan yapılan giysiler giyerdi. Bunların yanında beyaz keçe ve samur deri de giyim alanında kullanılmıştır. Ayrıca ipek kumaş çeşitlerinden imal edilen uzun ve rahat gömlekler kadınlar arasında rağbet görürken, yine aynı kumaştan hazırlanan uzun ceketler de Uygur kadın ve erkekleri arasında sıkça kullanılmıştır. Ceketler yakalı idi. Sarı Uygur kadınları bu ceketlerin üzerine kuşak bağlamaktaydılar. Bağlanan kuşakların renkleri kırmızı, kahverengi veya kül renginde oluyordu. Kuşağın uçları ceketin arkasından aşağı doğru bırakılırdı. Bu ceketlerin yakasına ve yeninin uçlarına bir takım nakışlar işlenmiştir.

Sarı Uygur kadınları genellikle dik yakalı, uzun elbiseler giyerlerdi. Bu elbiselerin yakalarının altı ve çevresi tamamen nakış işlemeliydi. Bu elbiselerin etek kısmının iki tarafı açıktı. Renk olarak çoğunlukla yeşil ya da mavi renkler tercih edilirdi. Elbiselerin yeninin ucu, etek kısmı ve açılmış olan iki tarafı işlemeli idi. Üstüne kısa yelek giyerlerdi. Bellerine bağladıkları kuşağa genellikle, küçük bıçak, ip-iğne cebi gibi “yandağı” denilen birkaç tane cep asılırdı. Bu kuşaklara zaman zaman “bel bağı” adı da verilmekteydi.

Uygur kadınlarının giyimine dair farklı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Uygur kadını boz ve yeşil renkte, uçları püsküllü bir atkı ile uzun bir elbise, onun üzerine uzun kollu kırmızı bir buluz, onun üstüne de sarı kısa kollu bir ceket giyerlerdi. Bunun yanın da balık ağı biçiminde ve kırmızı renkte bir gömleğin üzerine (göğüs ve bilekler açık olur)

uzun ve sarı bir elbise giydikleri de söylenmiştir. Bu elbisenin yakası geniş olup, omuzlara doğru yayılmıştı. İnce bir şerit, yaka kenarından geçip ortadan eteğe kadar uzanırdı. Ayrıca bu şerit kollarda da görülmekte ve diz hizasında alt kısmını enine kesmekteydi.

Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur ülkesine yaptığı seyahati sırasında gözlemlediği kadınlarla ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir: “Onlar Samur kürkü, po-tieh (keçe) ve Hsiv-wen hau-jui pu (çiçek motifleri ile işlenmiş elbise) imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısım ata binerler ve ok atarlar. Bu yüzden ata kolay binecekleri pantolon, ceket gibi elbiseler tercih ederler. Başlarına Yu-mao (kalpak-şapka) takarlar.”

Uygur kadınları ayaklarına ince, yumuşak kumaştan yapılmış ayakkabılar giyerlerdi. Fakat bunları günlük hayattan ziyade bayramlarda ve özel günlerde giymeyi tercih ederlerdi. Bunun yanında günlük hayatta deriden yapılmış çizmeler giyerlerdi.

Kız ve kadınların kıyafetleri farklılık göstermekteydi. Kız çocuklarının günlük hayatta kullandıkları giysilere baktığımızda, onlar da ceket giyiyorlardı, fakat bu ceketler büyüklerin giydiği uzun palto ya da tesettür tarzı elbisenin küçüğüydü. Kız çocukları 13 yaşına geldiğinde, üzerinde işlemeler ve çeşitli inci takılar bulunan genişliğinde, alnının üstünden başına takılan bir çeşit takı takarlardı. Bu takıya Sarı Uygurlarda “Şadahırge” denirdi. Evlenmiş Uygur kadınlarının bazı takıları vardı. Kadınların hayatlarında en değerli günlerden biri düğünlerdi ve bu düğünlerde kadınlar düğün elbiselerini giyerlerdi. Gelin adayı öncelikle bekârken giydiği elbiselerini–uzun cekete benzer cübbesini–düğüne gelen misafirlerin önünde çıkartır ve evli olduğunu belli eden yeni elbiselerini giyerdi. Bu elbiseyi giydikten sonra dayısının söylediği türküler eşliğinde gelin adayına “manım” takılırdı. Manım genellikle kız evlendiğinde, düğünün bir veya ikinci günü takılırdı. Manımın genişliği 15 cm civarında, uzunluğu bir metre kadardı. Sarı Uygur kızlarının evlendiğinde “manım” takma geleneği aslında, onların milli kahramanı “Şaramak”ı anmak için gerçekleştirdikleri bir çeşit “anma” idi

UYGULAMALAR

- 1.** Necdet SEVİNÇ, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, Türk Dünyası Vakfı Yayınları adlı eseri inceleyiniz.
- 2.** Uygur kadınlarının yabancı kaynaklarda nasıl tasvir edildiğini inceleyiniz.
- 3.** Uygurlarda Katunların devlet işlerindeki rolünü inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Uygur halkı içerisinde kadına bakış nasıldır?
2. Kadının, Uygur ailesi içerisindeki görevleri ve önemi nedir?
3. Katunların, gerekirse Kaganlık yapabilmeleri Uygur Devleti içerisinde bize neleri gösterir.

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Hatun (Uygur Türkçesindeki şekli Katun) kelime manası olarak hükümdarların birinci hanımına verilen bir unvandı. Hatunlar sadece hakanların eşleri değildi, devlet yönetiminde de etkiliydiler. Resmi yazışmalarda da hakan ile hatunun ortak imzaları bulunmaktaydı ve yazışmalar yapılırken Kaganın yanında hatuna da yer verilmekteydi. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar elçileri kabul ederlerdi. Kabul törenlerinde, ziyafetlerde, şöenlerde hatun, hakanın solunda oturur, siyasi ve idari konulardaki görüşmeleri dinler, fikrini beyan eder, hatta harp meclislerine bile katılırdı. Kaganın savaşta bulunduğu durumlarda annesi, töreyi uygulayarak davalara bakar, halkın şikâyetlerini dinler ve adaleti sağlardı, başka bir ifade ile iç işlerinden sorumlu olurdu.

BÖLÜM SORULARI

1. Aşağıdakilerden Hangisi Uygurların Kadınlara Verdikleri Öneme Örnektir?
 - a) Sosyal Hayatta Yer Vermemeleri
 - b) Diri Diri Öldürmeleri
 - c) Mal Gibi Satılmaları
 - d) Köle Gibi Kullanmaları
 - e) Po-Jun Kagan ölünce yerine kız kardeşi Pi-li-tu'nun geçmesi
2. 742-745 Yılları Arasında İdareyi Eline Alan Hatun Kimdir?
 - a) Hatun Po-fu
 - b) Uluğ Hatun
 - c) Kagan P'u-sa
 - d) Wu-lu-han
 - e) Pi-li-tu
3. Uygur Ülkesine Yaptığı Serhatte Uygur Sosyal Hayatı ve Kadınlarla İlgili Bilgi Veren Seyyah Aşağıdakilerden hangisidir?
 - a) Wang Yen-Te
 - b) Wu-lu-han
 - c) Po-Jun
 - d) Dini Merasimler Bakanı Li Chiang
 - e) Hsien-tsung
4. Uygur Kız Çocukları Kaç Yaşına Geldiğinde Alnının Üstünden Başına Doğru Takılan Bir Takı Takarlardı?
 - a) 12
 - b) 15
 - c) 13

- d) 19
- e) 21

5. “Uygur Kadını Çiçek Desenleriyle Süslenmiş ve... Adı Verilen Kumaşlardan Yapılan Giysiler Giyerdi”

Yukarıdaki Boşluğa Aşağıdaki Hangi Kelime Gelmelidir?

- a) Cindallı
- b) Sapmallı
- c) Vandallı
- d) Bindallı
- e) Serpmeli

6. Çinli Elçi Wan-Ten-te'nin Verdiği po-tieh ve Hsiv-wen hau-jui pu Ne anlama Gelmektedir?

- a) Keçe ve Çiçek Motifleri ile İşlenmiş Elbise
- b) At Koşumu ve Kılıç
- c) Çiçek ve Kırbaç
- d) Makas ve Elbise
- e) Resim ve Kılıç

7. Manım Ne Demektir?

- a) Sarı Uygur Kızlarının Evlendiklerinde Taktıkları Takı
- b) Uygur Kızlarına Halaları Tarafından Verilen Hediye
- c) Uygur Erkeklerine Takılan Takı
- d) Uygur Erkeklerine Evlendiklerinde Takılan Takı
- e) Uygur Erkeklerine Başarılarından Dolayı Verilen Hediye

8. Uygur Kadınlarının Elbiselerinde Tercih Ettikleri Renk Genellikle Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Yeşil ve Mavi
- b) Mor ve Siyah
- c) Sarı ve Kırmızı
- d) Beyaz ve Yeşil
- e) Kırmızı ve Kahverengi

9. 1500 Yıl Öncesine Ait Bir Uygur Kadınına Ait Çürümemiş Ceset Nerede Bulunmaktadır?

- a) Çin'in Loşünka Liman şehrinde
- b) Paris'te Müzede
- c) Rusya'da Müzede
- d) Moğolistan'da Müzede
- e) Kazakistan'da Müzede

10. Hatun'un Uygurlardaki Karşılığı Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Katun
- b) Motun
- c) Maotun
- d) Kauootuun
- e) Haoouton

Cevaplar:

1)e, 2) a, 3)a, 4) c, 5)d, 6)a, 7)a, 8) a, 9) a, 10) a

11. UYGUR KAGANLIĞINDA KÜLTÜR, YAZI VE MİMARİ

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygur Kültürü
2. Uygur Mimarisi
3. Uygur Yazısı

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ OLUŞTURACAK SORULAR

1. Uygur kültürünün gelişim safhaları nasıl işlemiştir?
2. Uygur yazısının etkilendiği coğrafyalar hangileridir?
3. İlk olarak yerleşik hayata geçen Uygurlarda şehircilik nasıldır?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

9. Uygur Kaganlığında kültürel hayat	Türk tarihinde önemli yer tutan uygur kültür hayatının değerlendirilmesi	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--------------------------------------	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Devlet içerisinde Unvan değişikliği:** Manihaizmin kendisini tam olarak yerleştirmesinden sonra Uygur devleti içerisinde unvan değişikliği olmuştur.
- 2. Runik:** Uygur Kaganlığı döneminde kullanılan yazıdır.
- 3. Stupa:** Uygur dilinde Budist tapınaklarına verilen isimdir.

11.1. UYGUR KÜLTÜRÜ

Bilindiği gibi eski Türk tarihinin ilk zamanları coğrafya olarak Orta Asya ve Avrupa bozkırlarında ortaya çıkmış, gelişmiştir. Bu yüzden Türklerin sosyal hayatı, dünyayı algılayış biçimleri, inançları vs. bozkırın izlerini taşımaktadır. Uygur Kaganlığı kültür tarihi, bütün İslâm öncesi Türk devletlerindeki özellikleri istinasız içinde barındırır.

Bu bozkır kültürünü, bazı ilim adamları göçebelik ile karıştırmışlardır. Göçebelik ile Bozkır kültürünün arasındaki açık olan farklılıklara rağmen bunları birbirlerine karıştırmak, hayret vericidir. Türk (Bozkır) kültürünün temeli at ve demir üzerine kuruludur. Hâlbuki göçebelikte at geri planda kalmıştır. Birçok âlim, Türklerden önce de demirin bilinmesine rağmen, ilk defa Türklerin bu madene hükmedip, kullandıkları konusunda hemfikirdirler. Ayrıca Türklerin diğer topluluklar üzerindeki hâkimiyetini tesis etmelerinde demiri ve demirden yaptıkları silah gibi aletlerin büyük önemi vardır. Türklerde demirciliğin, maddi kültür açısından önem arz etmesinin yanı sıra, manevi bakımdan da büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Demire verdikleri önemi kendi mitolojilerinde ve hayatlarında görmek mümkündür. Buna karşılık demir, çoğu göçebe kültüre mensup topluluklarda görülmemektedir.

Bozkır Kültürünün oluşturucusu olan Türkler ve yerleşik kültürün kadim temsilcisi Çin ile aralarındaki bazı farkları ise şu şekilde izah etmek mümkündür:

- 1- Yerleşik kültür hayatı süren toplumlarda, ekonomik yönden, köylü sadece en yakın aile bireylerine yetecek kadar toprak parçasında hüküm sürerken, Bozkır insanı ise yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlaklara sahip olmak için çaba göstermiştir.

- 2- Yerleşik kültür insanının dünyası sadece toprağı ile sınırlı kalmışken, Bozkır insanı yeni otlaklar bulmak için bir yerden bir yere gitmiş, ufku genişlemiş ve hayatta kalma açısından tecrübesi artmıştır.
- 3- Yerleşik kültürdeki sakin hayata karşılık Bozkır Kültüründe canlılık bir süreklilik göstermiştir. Çünkü kalabalık sürüleri bir yerden bir yere götürürken, hastalıklardan sakınmak, su için mücadele etmek, sürünün ve kendi canlarının emniyetini sağlamak tamamen tecrübe ve dinamik olmayı zorunlu kılıyordu.
- 4- Yerleşik kültür toplumlarında ilk zamanlar aile için kanunlar yürürlükte olmasına rağmen, Bozkır toplumunda ise, hâkimiyetleri altındaki savaşçı toplulukların bir arada, huzur içinde adaletle yaşamaları için kanunlar toplumun genelinin huzurunu sağlamaya yönelikti.

Ancak, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in yayılması, Uygurların hayat tarzlarını eskisine göre değiştirmelerine sebep olmuştur. Bunda Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da rolü vardı. Bilindiğı gibi yaşayış biçiminin değişmesi sosyal yapıyı etkiler. Mani Dini'nin kabul edilip, yaşanılmaya başlanması da sosyal yapının değişmesine büyük etken olmuştur.

Uygur devleti, Dokuz Oğuz boyları üzerinde gelişmeye başlamıştı. Dokuz Oğuz tabiri, Çin kaynaklarında Doğudaki Töles boylarına verilen ad olarak geçmiş ve ilk defa 627 yılında kullanılmıştır. Dokuz Oğuz Uygurları arasında Uygurlardan başka Buhu, Hun, Bayırku ve Tongra adlı boylar da vardı. Dokuz Oğuz boyundan yedisi parçalanma devresinde Gobi Çölü'nün kuzeyinde ayrı ayrı boylar halinde yaşadıkları Çin kaynaklarında belirtilmiştir.

808 yılında Karabalsagun Kitabesi'nin Çincesi, Uygurlar hakkında çok önemli bilgiler vermekte ve Uygur Hakanını "Dokuz soyun Kagani" olarak zikretmektedir. Bunun yanı sıra idareyi elinde tutan boy Uygurlardı. Uygurlarda kendi içerisinde on kısma bölünmüşlerdi ve ilk Hanedanın adı Yaglakar Ailesi'nden geliyordu ve 795'e kadar bu durum böyle devam etti. Dokuz Oğuz gibi On Uyguların kimlikleri de belirgin değildi ve birimlere ayrılması etnik olmaktan daha ziyade siyasi bir ayrılma görünümü taşıyordu.

Uygur Kaganlığı içerisinde başka etnik gruplarda bulunmaktaydı bu boylardan biri Beşbalık civarında oturan Basmiller, diğeri ise büyük bir kısmı Balkaş Gölü ve Beşbalık arasında bulunan Karluklardı.

Uygur Kaganlığı'nın sınırları doğuda Shih-weilere kadar uzanıyordu. Diğer taraftan batıda Altaylar, Çin'de Kansu-Ordos'a kadar Gobi Çölü'nün güneyi Beşbalık Turfan havzası sınır sayılabilirdi. Ancak Tibetlilerin bazen baskınları yüzünden elden çıkıyordu. Bir de

Beşbalık'taki Kagan Fu-tu kalesi bir ara Karlukların eline geçmişti. Kuzeyde ise Kırgızların itaate alınmasından sonra sınır hakkında herhangi bir şey bilinmemektedir.

İkinci hanedandan itibaren unvanların değişmesi ay ve kün gibi Maniheizm'in etkisini açıkça gösteriyordu. Ama 795 ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi şehir krallıkları üzerinde Uygur nüfuzunun artması bu olaydan sonra olmuştur.

11.2. YAZI

Uygur yazısı kendisinden önceki mevcut sistemleri kısmen değiştirmiştir. Bu yazı sadece Uygurlar tarafından değil kendisinden sonra kurulan pek çok devlet tarafından kullanılmıştır. Uygurların yaşadığı coğrafyanın enginliğinden ve Uygurların mensubu olduğu dinlerin etkisinden dolayı Uygur yazısı da geniş sahayı kaplamıştır. Bu nedenle Uygur belgelerinin sayısı da fazla olmuştur. Uygurların muhtelif harflerle yazılmış eserleri bulunmaktadır. Ancak mensup oldukları dinlerin terminolojisini yansıtırken bile, Türkçe karşılıklar bulmaya çalışmışlardır. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki; Sanskrit, İran ve Süryani unsurlar Uygurca terimler arasında kendine yer bulmuştur. Öyle ki; bu kelimeler Uygurca içerisinde köklemiştir.

Uygurların İslam öncesi yaşantısında ortaya çıkan farklılıkları, alfabeleri ve kullandıkları yazı ile de kendini göstermektedir. Şöyle ki; Budist metinlerin tercümesi ile Sanskrit, Mani metinleri ile İran, Hristiyan metinleri ile de Süryani tesirleri almıştır. Hatta Uygur yazısının Arami asıllı olduğu üzerinde durulmuştur. Bunun başlıca nedeni; Uygurların kullandığı Sogd alfabesinin Sami alfabesi aracılığı ile Arami alfabesinde etkilenmesidir. Ayrıca Uygur alfabesinin daha önce Doğu Türkistan'da yaşayan Basmil ve Türğişlerin kullandığı da iddia edilmiştir. Uygurlar farklı bölgelerde ve zamanlarda değişik alfabe ile yazı şekilleri kullanmışlardır. Bunlar:

- İlk devre(ilk Uygurca)
- İkinci devre(serbest oluşturma dönemi)
- Üçüncü devre (kendini muhafaza dönemi)

Uygurlar Göktürk Devletini tarih sahnesinden silerken aynı zamanda onların tarihi ve kültürel mirasını da devralmıştır. Nitekim Uygur yazısı bu dönemde Göktürk yazısını örnek almıştır. Daha sonra Sogd alfabesinde yapılan yeniliklerde kendi alfabesini oluşturmaya başlamışlardır. Önceleri soldan sağa yazılan yazı ileriki zamanlarda yukarıdan aşağıya doğru yazılmaya başlanmıştır. Uygurların bu dönemde kullandığı yazıya “runik” denir. Bu yazı

özellikle Uygur Kaganlığı döneminde kullanılmıştır. Şine-Usu gibi yazıtlar runik yazı örnekleridir. Sogdlu tüccarlar yahut Uygur ülkesinde yaşayan Sogdlular bu Sogd yazısını Uygurlara öğretmiş olmalıdırlar. Uygurlar bu yazıya çeşitli ekler yaparak kendi alfabelerini oluşturmuşlardır. Uygurların yazılarını muhafaza ettiği devre ise, İslamiyet'i kabul edişlerinden sonraya rastlar. Bu dönemde Arap yazı kuralları benimsenmiştir. Uygurların bu döneminden günümüze muhtelif örnekler gelmiştir.

Timur ve oğulları zamanında Uygur-Arap harfli yazı gelişmiştir. Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig, Uygur-Arap harfleriyle yazılmış nüshalardan oluşur. Uygurların kullandıkları yazı, bu devletin yıkılışından sonra, diğer diğer devletler tarafından da kullanılmıştır. Cengiz Han (Moğol İmparatoru) birçok müessesenin yanı sıra, Uygurlardan yazıyı da almıştır.

Uygur yazısının etkileri yalnız Moğol Devletleri ile sınırlı değildir. Osmanlı Devleti hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a yazdığı yarlık Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Bugün Topkapı Sarayı müzesinde bulunan yarlığın konusu Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı kazandığı başarılarıdır. Görülüyor ki; Uygur yazısı muhtelif dönemlerde ve muhtelif devletler tarafından zaman zaman farklı amaçlar için kullanılmıştır. Gelişen zaman içerisinde Uygur ülkesi yeni istilalara uğramış ve farklı yazılarla tanışmıştır. Latin alfabesi bunlardan biridir. Bu arada Latin alfabesi, Çin alfabesine yatkınlığı dolayısıyla ikinci planda kalmıştır. Bunun yerine Arap harfli Uygur yazısı ön plana geçmiştir.

Uygur Türkçesi dil ve yazı dilinde oluşur. Uygurca ya da başka bir ifade ile Uygur Türkçesi birçok lehçeyi bünyesinde bulunduran zengin bir dildir. Zira Uygur Türklerinin mensup olduğu dinler, Uygur dilini de etkileyerek değiştirmiştir. Özellikle Budist tesirli dil yadigârları zamanla kökleşmiştir. Uygur yazısında değişik yazı stilleri bulunmakla beraber bunları yazmada kamaş ya da fırça kullanılmıştır. Ama en önemlisi Uygur Türklerinin bu alanda "tahta baskı metodu"nu kullanmalarındır. Bir ağaç kalıp yoluyla kitap basma işi, Uygurların yazı, dil ve edebiyata ne derece önem verdiğini gösteren önemli bir delildir. Ayrıca baskı metoduyla günümüze kadar ulaşan bu numuneler başka bir örnektir. Baskı metodunda kâğıt kullanıldığı bilinmektedir. VIII. Uygur esirlerinin Semerkant'lılara kâğıt yapma ve baskı metodu ile ilgili bilgileri öğrettiği bilinmektedir. Bugün Uygur tahta baskı metodu ile yapılan örneklerin pek çoğu dünya müzelerinde bulunmaktadır.

11.3. MİMARİ

“Yerleşik hayata geçen ilk Türk devleti” unvanını taşıyan Uygurlar bu alanda önemli gelişmelerin de sahibidir. Uygur mimari yapısı şu şekilde ortaya konula bilinir:

“Balık”: Surlarla çevrili kale yahut şehir anlamında kullanılmaktadır. Buna ek olarak “Ordu” adı verilen hükümdar kalesi ya da sarayı bulunmaktadır. Ordubalık (Ordu Örgin) ise hükümdar kalesinin bulunduğu surlu şehirdir.

“Ediz Ev”: Kule-tapınak manasına gelmektedir. Kulelerin tepesinde “kalık” adı verilen köşkler bulunmaktadır.

“Uluş”: Köy anlamında kullanılmaktadır.

“Stupa”: Budist türbe anlamındadır. Yukarıda zikrolunan yapılar; göl, akarsu ve bahçelerle süslenerek Uygur şehirciliğini geliştirmiştir. Uygur mimarisinde, bina yapımında özellikle Sasani ve Hint-Budist tesirini görmek mümkündür. Bütün yapıların kurulduğu başka Uygur şehirleri ve şehirlerin bulunduğu yerler ise şöyledir:

- Hoço şehri: Diğer adı “İdikut”dur. Bunun nedeni ise, Uygur devlet merkezi olması ve Uygur Kaganları’nın burada ikamet etmesidir.
- Senggim: Etrafı sularla çevrili olan yerleşim, su kenarındadır.
- Murtuk Bezekliği: Yağmur ve deprem gibi doğal nedenler ile tahrip olmuştur.
- Çıkan Göl: Buradaki buluntularda Uygurların önceki depremlerine ait mabetlere rastlanmıştır.
- Toyok: Buradaki buluntular yalnız Uygurlar dönemine ait değildir. Ancak kullanılan üslup, İran’da Mısır’a oradan Tayok’a ulaşmıştır. Buradaki etkiler ise Araplara geçmiştir.
- Kara-Hoço: Hint-İran ve Çin tesirindeki yapılar ile girift bir özellik taşır.
- Tung-Haung: Uygur Türkleri için önemli bir yerleşim yeridir. Kayalara oyulmak suretiyle inşa edilen, “Bin Buda” mağaralarının tavan ve duvarları fresklerle süslenmiştir.

Konu itibarı ile Uygur şehirciliğine de biraz değinelim. VIII. yüzyıldan itibaren Ordubalık şehrinin de kurulması ile Uygurlar, sonunda yerleşik yaşayışa hız kazandırmıştır. Bu yüzyılın (VIII. yüzyıl) sonunda ise, Turfan, Koca, Karaşar gibi şehirlerde Uygur hâkimiyeti tamamlanmıştır. Tengri’de Bolmiş il İmiş Bilge Kagan tarafından kurulan Ordubalık, Türk şehircilik tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Zira Türklere şehir kurduran ilk hükümdar, Tengri’de Bolmiş il İmiş Bilge Kagan’dır. Ordubalık hakkındaki bilgiler, Tamih İbn Bahr’ın Seyahatnamesi ile günümüze kadar ulaşmaktadır. Uygurların Beşbalık şehri etrafındaki yaşayışı daha sonraki dönemlere denk gelmektedir. Burada yazın ve kışın

yaşanan coğrafya farklıdır. Örneğin; kışın Turfan'da bulunan Uygurlar yazın Beşbalık şehrinde yaşamaktadır.

Beşbalık şehri X. yüzyıldan sonra bir ilim ve sanat merkezi haline gelmiştir. Beşbalık, Can Balık, Sülmi gibi kentler daha sonra, Kaşgarlı tarafından zikrolunan Uygur şehirleridir. Ayrıca Karabalsagun şehri de Ch'ang-Ch'un seyahatnamesinde zikrettiği Uygur şehir adıdır. Çince "Ho-la" kara, "Pa-la-ha-sun" ise şehir anlamında olduğundan; Kara şehir "Ho-la-pa-la-ha-sun" olarak geçmektedir. Ch'en Ch'eng ise Seyahatnamesi'nde zikretmektedir. Yine VIII. yüzyılda kurulan önemli bir Uygur şehri de "Baybalık"tır. Kuruluşu Ordubalık ve Karabalsagun şehirlerinin kuruluşu ile aynı döneme denk gelmektedir.

Uygur şehirciliğinde mimariye önem verilmektedir. Dış mimarinin yanı sıra, iç mimari de dikkat çekicidir. Uygur evlerinin odalarında, yerlerde halı ve yerden yüksekliği 30 cm olan sedirler bulunmaktadır. Bu evlerde kullanılan perdelerin dikkat çekici özelliği, hem dekoratif, hem korunma amacını gütmesidir. Görüldüğü gibi Uygur mimarisi ve şehirciliği iç içedir.

UYGULAMALAR

1. Abdülkerim RAHMAN,(Soner Yalçın – Erkin Emet) tarafından hazırlanan, **Uygur Folkloru, adlı eseri** **Kültür** Bakanlığı Yayınları tarafından neşredilen bu eseri inceleyiniz.
2. **Göçebelik ve Bozkır hayatı arasındaki farkı inceleyiniz.**
3. Hoço şehri, Senggim gibi Uygur şehirlerinin mimari özelliklerini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Uygur kültürü içerisinde bozkır yaşamının izleri nelerdir?
2. Manihaizm'in ve dolaylı olarak İnan dilinin, Uygur dili üzerindeki etkileri nelerdir?
3. Kadim yerleşik bir hayat süren Çinlilerin, Uygur şehirleşmelerine katkısı nasıl olmuştur?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Türklerin dâhil olduğu kültür dairesi Bozkır kültürüdür. Şüphesiz Uygurlar bu bozkır kültür dairesinin bir parçasıdır. Bu bozkır kültürünü, bazı ilim adamları göçebelik ile karıştırmışlardır. Göçebelik ile Bozkır kültürünün arasındaki açık olan farklılıklara rağmen bunları birbirlerine karıştırmak, hayret vericidir. Türk (Bozkır) kültürünün temeli at ve demir üzerine kuruludur. Hâlbuki göçebelikte at geri planda kalmıştır. Bozkır kültür dairesinin mensubu olan Uygurlar, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in girmesi, Uygurların hayat tarzlarını eskisine göre değiştirmelerine sebep olmuştur. Bunda Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da rolü vardı. Bilindiği gibi yaşayış biçiminin değişmesi sosyal yapıyı etkiler. Mani Dininin kabul edilip, yaşanılmaya başlanması da sosyal yapının değişmesine büyük etken olmuştur.

BÖLÜM SORULARI

1. Maniheizm'in Uygurlar Tarafından Benimsenmesiyle Birlikte Aşağıdaki Hangi Topluluklar Uygur Devlet Mekanizmasında Etkili Olmuştur?
 - a) Sogdlular
 - b) Kitanlılar
 - c) Şatolular
 - d) Oğuzlar
 - e) Çinliler

2. Doğudaki Töles Boyları Çin Kaynaklarına Göre Aşağıdakilerden Hangisine Verilen İsimdir?
 - a) Karluk
 - b) On Uygur
 - c) Dokuz Oğuz
 - d) Basmil
 - e) Kitan

- I. Yerleşik Hayata Geçen İslam Öncesi Türk Devletidir.
II. Din değiştirmişler
3. Yukarıdaki Bilgileri Verilen Türk Devleti Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Göktürkler
 - b) Uygurlar

- c) Sakalar
- d) Hunlar
- e) Avarlar

4. Aşağıdakilerden Hangisi Bozkır Kültürünün Özelliklerinden Değildir?

- a) Yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlaklara sahip olmak için çaba göstermiştir.
- b) Yeni otlaklar bulmak için bir yerden bir yere gitmiş, ufku genişlemiş ve hayatta kalma açısından tecrübesi artmıştır
- c) Hayatın akışı sürekli dinamik olmuştur. Çünkü kalabalık sürüleri bir yerden bir yere götürürken hastalıklardan sakınmak, su için mücadele etmek, sürünün ve kendi canlarının emniyetini sağlamak tamamen tecrübe ve dinamik olmayı zorunlu kılmıştır
- d) Hâkimiyetleri altındaki savaşçı toplulukların bir arada huzur içinde, adaletle yaşamaları için konulan kanunlar toplumun genelinin huzurunu sağlamaya yönelik olmuştur
- e) Toplum ekonomik yönden köylü ve sadece en yakın aile bireylerine yetecek kadar toprak parçasında hükmetmiştir.

5. Aşağıdaki Unvanlardan Hangileri Uygur Kültürüne Mani Diniyle Birlikte Girmiştir

- a) Kagan
- b) Hakan
- c) Kün
- d) Tanhu
- e) Han

6. Ch'en Ch'eng'in Seyahatnamesi'nde "Ho-la-pa-la-ha-sun" Olarak Geçen Uygur Şehri Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Beşbalık
- b) Turfan
- c) Karaşar
- d) Hoten
- e) Karabalsagun

I. "Diğer adı "İdikut"dur. Bunun nedeni ise, Uygur devlet merkezi olması ve Uygur Kaganları'nın burada ikamet etmesidir"

7. Yukarıda Bilgisi Verilen Uygur Şehri Aşağıdakilerden Hangisidir?
- Ediz Ev
 - Uluş
 - Stupa
 - Hoço şehri
 - Senggim.
8. “Uygur Dili Birçok Lehçeyi de Bünyesinde Bulunduran Zengin Bir Dildir.”
Bunun nedeni Aşağıdakilerden Hangisidir?
- Uygur Türklerinin Mensup Olduğu Dinler, Uygur Dilini de Etkileyerek Değiştirmiştir
 - Araplar ile Yapılan Ticari Münasebetlerin Fazlalığı
 - Bizans’ın Etkileri
 - Çin’in Yıkıcı Kültürel Etkileri
 - Moğolların Etkisi
9. Yerleşik Hayat Geçen İlk Türk Devleti Aşağıdakilerden Hangisidir?
- Hunlar
 - Selçuklular
 - Akhunlar
 - Uygurlar
 - Göktürkler
10. Fatih Sultan Mehmed’in Uygurca Yazdığı Yarlığın Konusu Nedir ve Şimdi Nerede Bulunmaktadır?
- Uzun Hasan’a Karşı Zafer, Topkapı Sarayı
 - Memlüklere Karşı Zafer, Yıldız Sarayı
 - Bizans’a Karşı Zafer, Nadir Eserler Kütüphanesi
 - Macarlara Karşı Zafer, Ayasofya Müzesi
 - Uzun Hasan’a Karşı Zafer, Ayasofya Müzesi

Cevaplar:

1)a, 2) c, 3) b, 4) e, 5) c, 6) e, 7) d, 8)a, 9) d, 10)a

12. UYGUR KAGANLIĞINDA DEVLET YÖNETİMİ VE TEŞKİLAT

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Yönetim Teşkilatı
2. Ordu Teşkilatı
3. Töre

BU BÖLÜM HAKKINDA İLĞİ OLUŞTURAN SORULAR

1. Devlet yönetimi içerisinde Kagan ve Katunun statüsü nedir?
2. Ordu teşkilatının, diğer Türk devletleriyle benzerlikleri nelerdir?
3. Yerleşik Uygurlar Devleti içerisinde törenin uygulanışı nasıldır?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

12. Uygur Kaganlığında devlet yönetimi ve teşkilat	Uygur devletinde görülen devlet yönetimi ve teşkilatını değerlendirilmesi ve kendisinden önceki Türk devletlerinin teşkilat açısından devamı olduğunun ortaya konulması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
--	---	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

1. **Kut:** Hükümdarın, Tanrıdan aldığı yönetme yetkisine verilen addır. Uygur Kaganlarının unvanları incelendiğinde bu törenin devam ettiği görülür.
2. **Baş Sangun:** Bütün tümenlerin komutanıdır.
3. **Otağ:** Hükümdarlık alametidir. Kaganın kaldığı çadır.

12.1. DEVLET YÖNETİMİ ve TEŞKİLAT

Bütün işlerin görüldüğü hükümet merkezi Karabalsagun'da idi. Kaganlar divanlarını burada toplar, devletin siyasi kararları burada alınır. Devlet memurların birçoğu Kagan'ın kontrolü altında askeri ve mülki işlerin her ikisini de bir arada yürütürlerdi. Bu çok doğaldı, çünkü savaşçı bir millet olan Uygurların idarecilerinin de hemen hepsinin aynı zamanda yetenekli birer asker olmaları da zorunlu bir durumdu.

Göktürklerin kullandığı bütün unvanların aynı zamanda Uygurlar tarafından kullanıldığını incelemeler bize gösteriyor. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Çin asıllı birkaç unvana rastlanırken, bunların çoğu da zaten Türkler tarafından daha önce de kullanılmıştı; yani Uygurlar doğrudan doğruya bunları Çin'den almamıştı. Uygur Kaganlığı'nda il ügesi unvanını taşıyan Apa Tarhan devletin hem iç hem de dış işlerini yönetirdi. İl ügesi gerektiğinde yabancı bir devletle olan savaşa bizzat iştirak ederdi. Kaganlığın iç ve dış işlerini yürüten dokuz Tarhan ona bağlıydı. En dikkat çeken unvanlardan olan Çince kökenli Tutuk unvanı askeri vali yerine boy reisi anlamına geliyordu. Sayıları 11 tane olup siyasi görevlerinin yanında devlet için vergi toplarlardı.

Öte yandan Uygur Kaganlığı'nda yönetim babadan oğula geçmekteydi. Bu kaideyi ilk bozan ve bir ihtilalle tahta geçen hükümdar Tun Bağa Tarkan oldu. Tun 789 tarihinde ölünce oğlu tahta geçti, ama bir yıl sonra küçük kardeşi tarafından öldürüldü. Herhalde saltanatın babadan oğula geçmesi kaidesi o kadar güçlü olmalı ki, öldürülmüş olan Kagan'ın oğlu lehine bir isyan çıktı ve henüz çocuk yaştaki oğlu tahta geçirildi.

Uygurlarda diğer Türk devletlerinde olduğu gibi dış işlerden sorumlu olan bir birim vardı. Bu birimde çalışanlar çeşitli dilleri konuşup yazanlardan seçilmişti. Yazılara bugün Cumhurbaşkanı'nın imzası gibi Tanhu'nun mührü basılırdı. Kendilerine elçilik sıfatıyla gelenlere, casusluk yapmadıkları sürece iyi davranırlardı. Eğer bundan şüphelenirlerse onları ya hapse atar ya da sürgüne gönderirlerdi.

Tarihi süreç içerisinde bugünkü Dışişleri Bakanlığının görevini yerine getiren bu kurum, devletin dış siyasetinin belirliyordu. Bu konuda önceliği ticari ilişkiler ve bağımsızlığa zarar vermeyecek şekilde oluşturlardı. Hükümet merkezinde farklı güçlü gruplar vardı. Bu nedenle muhtelif bakanların çoğu Mani Dini'ne girdikten sonra Sogdlulardan seçiliyordu. Mani Dini'ne mensup kişilerin tesiri bu dini kabul eden ve Sogdların Çin aleyhtarı tavsiyelerine uyduğu için Böğü Kagan'ı öldüren Tun Bağa Kagan zamanında bile Uygur memurları arasında Sogd asıllı olanlar vardı. On üç hükümdarın yedisinin hanımı Çinli idi. On üç Kagandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri bulunurdu: Tengri'de, Ay Tengri'de, Kün Tengri'de. Bu hâkimiyetin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir. Aslında bir bakıma Uygur Kaganları'nın söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurlarla değil, bütün dünyanın hükümdarı olduğu düşüncesinin varlığının sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Her ne kadar Çin İmparatorları Uygur Kaganları'nın kendileri tarafından tayin edildiğini iddia etseler de aslında Uygur Kaganları onlara karşı daima hakimane bir tavır takınmıştır. 762'de asi Shih Chao-i'ye karşı T'ang Hanedanı'na yardım için Çin'e giden Böğü Kagan, Çin veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, diğer Çinli memurlar buna karşı çıkınca dövülerek öldürülmüşlerdi. Uygurlarda ilginç bir nokta da zayıf hükümdarların sık sık tahttan indirilerek öldürülmeleridir. İç yönetimde ise en önemli sorun, birliği sağlam temellere oturtarak devam ettirmek ve dağınmış Türk boylarını kendi hâkimiyetlerine almaktır.

Doğu ve batı yönlerine verilen önemle ortaya çıkan ikili teşkilat ve buralara tayin edilen idareciler daha çok hanedan üyeleri arasından gönderiliyordu. Ayrıca da yönetim zihniyeti açısından dünya dört ana yön olarak algılanıyordu. Gök'ün temsilcisi Türk hükümdarı bütün yeryüzünü idaresi altına alabilirdi. Çünkü Gök Tanrı ona bütün dünyayı idare etme yetkisini veriyordu. Türk fütihat felsefesinin Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi olarak ortaya çıkmasındaki katkılardan biri de bu noktadır

12.2. TEŞKİLAT

12.2.1. Hükümdar

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar, Şan-yü, Kagan, Han, Yabgu, İlteber gibi unvanlar taşımışlardır. Hükümdarlık alametleri olarak ise; otağ(Kagan çadırı), örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) kullanılıyordu. Tahtlar altından yapılarak kendi konumlarının ne derece yüksek olduğunu ifade ederlerdi. Tuğların tepesine altın bir kurt başı ilave edilirdi.

Hükümdarlarının tahta çıkışında ise; onu bir keçe seccade veya halının üzerine oturarak veyahut kalkan üzerinde havaya kaldırılarak sevinçlerini belli ederlerdi.

Uygur hükümdarları kendilerinin egemenlik güçlerinin tanrısal bir kaynağa bağlanmış olmasını belli ederek, kendilerinden “Gök ve Ay Tanrıdan kut bulmuş” diye söz etmişlerdir. Ayrıca bu da kendilerinin Hunlar ve Göktürklerin mirasçısı olmalarını gösteren diğer bir delildir. Hükümdarlar, kendi asıl adlarından başka, bir de saltanat ve hükümet adları da kullanmışlardır. Bundan dolayı Uygur Kaganları'nın çoğunun asıl adları öğrenilmemiştir.

Ayrıca hükümdarın tahta çıkışında töre hükümleri en geçerli belirleyici unsurdu. Siyasi iktidarın kaynağını kut inancıyla Tanrı'ya bağlamak, Kaganı Tanrı huzurunda sorumlu hale getiriyordu. Bu düşünce tarzı hükümdarın hareketlerinin millet tarafından kontrol altında olmasına imkan sağlıyordu. Bu kontrol ise meclisler tarafından yapılıyordu.

Uygur Hükümdarı, var olan toprakları şahsi malı olarak kullanamazdı. Toprak millete aitti. Uygur Kaganı'na düşen görev ise ata yadigârı olan bu toprakları halkının barış içinde oturmasını sağlayarak iç ve dış düşmanlara karşı korumaktı. Ayrıca nüfusu çoğaltmak, aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek ve gece gündüz milleti için çalışması da görevleri arasındadır.

12.2.2. Hatun

Hükümdarların birinci hanımına verilen unvandır. Hatunlar gelecek Kaganların Anneleri idiler. Bu bakımdan ilk hanımın anne ve babasının Türk olmasına dikkat edilmiş ve bu kanun diğer hatunlardan olan çocukların tahta geçmesine imkan vermemiştir.

Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar, elçileri kabul ederlerdi. Bu ise bize, hatunun sadece gelecek Kaganın annesi vasfından başka devlet kademesinde önemli bir yerinin olduğunun göstergesidir. Hatun askeri faaliyetleri yönetmenin dışında çoğu kez savaflara da bizzat katılırdı. Bu cümleden yola çıkarak diyebiliriz ki: Hatunlar, devlet bünyesinde, toprak ve asker sahibi bir boy beyi gibi, önemli bir yer kaplamıştır.

Hakandan sonra devletten en çok sözü geçen kişi hatundur. Hatunlar, büyük devlet işlerinde çoğu kez önemli bir rol oynarlardı. Bu gelenek, Uygurlarda oldukça eskidi ve muhtemelen anaya duyulan geleneksel saygıdan kaynaklanıyordu. Hatta Uygurlar devlet oluşumunu tamamlamadan önce, VII. yüz yıl 'da Uygur reisinin sefere çıkması üzerine annesi olan Uluğ Hatun, toplumdaki davalara bakıp, aralarındaki sorunları töreye göre adaletle gidermeye ve toplumsal barışı bozmamaya çalışmıştır.

12.2.3. Hukuk

Uygurlardan günümüze kadar gelen ve özel hukukları hakkında çeşitli ipuçları içeren hukuk belgeleri incelendiğinde, her şeyden önce bu belgelerin birbirine olan benzerlikleri dikkat çekmiştir. Uygur hukuk belgelerinden onların hem gerçek hem de hükmi şahısları bildikleri görülmüştür. Uygurlarda kişiler özel mülkiyet ve ferdi hukuk diyebileceğimiz haklara sahip bir sistem vardı. Bu geçmişe bakıldığında diğer topluluklarda olmayıp ama Türklerde var olan hürriyeti göstermesi açısından önemlidir.

Bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Uygurlarda da aileye de büyük önem verilmiştir. Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, Uygurlarda aile, resmi ve hukuki bir evlenme akdine dayanmıştır. Evliliği “kavuşmak” olarak niteleyen Uygurlar, evliliğin aşk ve his yönünü belirtmişlerdir Uygurlarda kan hısımlığı evlenmeye engeldir. Evlenmenin belli bir yaşı yoktur ve buluş evlenme için yeterlidir. Evlenmenin şartları arasında, tarafların ve anne babanın rızası gereklidir. Ayrıca güveyi tarafından, kız için kızın babasına ve velisine verilen “kalın” adı ile anılan belli bir miktar mal söz konusudur.

Adam öldürmek, barış zamanında başkasına kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı. Yapılan suçun, devlet tarafından çözülmeye çalışılması ve çözülmesi Uygurların hâkimiyetinde yaşayanlar arasında kan davası güdülmesine ve toplumsal barışın bozulmasına engelleyici bir set oluşturuyordu. Adli teşkilat ise; biri hükümdarın liderliğini yaptığı, siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri ise hâkimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

Uygurlarda diğer Türkler gibi yazılı olmayan ama toplumun hayatının her safhasını belirleyen Töre isimli kanunlar vardı. Diğer yandan töreye göre suç işlenmesinin cezası çok ağırdı.

12.2.4. Töre

Eski Türk hayatını belirli bir kurala göre düzenleyen sözlü hukuk kurallarıdır. Töre, Türk topluluklarının disiplinli bir hayat yaşayan sert ve ağır tabiat şartlarının mücadeleli sosyal hayatının gereksinimlerinden doğmuştur.

Töre, halk, ülke ve istiklalle birlikte Türk devletinin dört temel unsularından biridir. Töre, Türk devletinin kuruluşundan itibaren, Türk topluluklarının yaşayış kuralarını belirleyen ve Türk devletinin işleyiş düzenini sağlayan değişmez hükümlerden ibaret değildi. Bununla beraber törenin anayasa hükmünde değişmez prensipleri vardı. Törenin değişmez prensipleri ise; adalet, iyilik, faydalılık, eşitlik ve insanlık olarak sıralayabiliriz. Törenin cezaları ağırdır, ama töre Türk milletinin bel kemiğini teşkil ettiği için hiç kimse bu cezaları haksız ve

adaletsiz görmezdi. Uygurların hareketli bir yaşamları olmasından dolayı işlenen suçların cezası töreye göre gayet pratik ve caydırıcı nitelikteydi

Eski Türklerde Göktanrı'dan "kut" olarak tahta geçen hükümdar hâkimiyetini töreye uygun olarak sürdürmek zorundadır. Töre hem yönetenleri, hem de yönetilenleri bağlar Töre de şartlara göre yapılacak değişiklikler "toy" adı verilen meclisler de onaylanmadan yürürlüğe konamazdı.

12.2.5. Hukuk Vesikaları

Uygurlar kendisinden önceki Türk devletlerinden farklı olarak sosyal ve ticari hayatlarını aydınlatacak hayli belgeye sahiptirler. Bunlar arasından en mühimleri hukuk vesikalarıdır. Uygur hukuk vesikaları genel olarak şahısların birbirleriyle, şahısların devletle yaptığı anlaşmalar olarak iki grupta toplanmıştır. Bu vesikalar muhtevalarına göre altı kısma ayrılmıştır. Borç alıp verme, mal alım-satımı, kiralama, rehin, vakıf, vasiyetnamelere dair belgelerdir. Uygur vesikalarını çoğu ticaretle alakalıdır. Hukuk vesikalarından Uygur Türk toplumunda hukuk ve yargı sisteminin oldukça iyi düzeyde olduğu ve muntazam işlediği sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir. Ayrıca bu vesikalara bakıldığında Uygur sosyal hayatını tanzim eden kurumları ve kanunları da görebiliriz. Toplumun insani hakları konulan kurallar sayesinde teminat altına alınmıştır.

12.2.5. Ordu

İslamiyet öncesi Türklerde askerliğe diğer milletlerde olduğu gibi özel bir meslek gözüyle bakılmadığı için her Türk bir asker niteliğindedi. Uygurlarda, Hun ve Göktürklerde de olduğu gibi en büyük askeri birliğe "Tümen" denilirdi ve tümen on bin askerden oluşurdu. Ordunun onlu sistem adı verilen sisteme göre şekillendirilmesi en alt seviyedeki subaydan en üst seviyedeki komutanına kadar birleştirici adeta milli bütünlüğü sağlayan bir etken oluyordu.

Bütün tümenlerin başındaki büyük komutana "Baş Sangun" denilirdi. Baş Sangunlar "Şad"lara ve "Tekin"lere bağlı idi. Bazı araştırmacılar "Tümen başı" rütbesinin "şad" rütbesi ile aynı seviyede olduğunu söylemekte iseler de, henüz ispat edilememiştir. Şad eski Türk devlet teşkilatında yabgudan sonraki rütbe olup ordudan sorumlu idi. Şad hanedan üyelerinin içinden seçilirdi ve "sağ şad" sol şad diye ikiye ayrılırdı. Bunlar merkez ordu komutanlığına bağlı sağ ve sol ordu komutanları idi. Tekinler ise Kagan'ın oğullarının ve diğer hanedan

üyelerinin unvanı olup, Göktürkler döneminde Şadlar ile yetkide eşit iken Uygurlarda Şadlardan daha önemli bir rütbe oldu.

Uygur devletinde Tekin iken Kagan olanlar da vardı. Tekinler ve Şadlar tümen komutanlarını doğrudan idare edebilmekteydi. Tümen komutanlarına Sangun adı verilirdi. Sangunlardan sonra ki askeri rütbe ise “Çor” idi. Bu rütbeye ancak hanedan ailesine mensup olan erkekler sahip olabiliyorlardı. Uygurlarda Çorluk’tan Kaganlığa yükselenler de vardı. Çor’un askeri rütbedeki karşılığının ise “binbaşı” olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer Türk devletlerinde de bulunan en önde gelen özelliği, hareket halinde olmaları idi. Toplumun bu hareketli yapısı topluma dinamizm veriyordu. Ordunun böyle teşkilatlanması Türk ordusunun zamanının en güçlü ordusunu meydana getirmesine imkan veriyordu. Yiyecekleri konserve şeklinde yanlarında taşımaları kendilerine ayak bağı olan sürülerden kurtulmalarına, daha hızlı ve rahat hareket ederek düşmana yıldırım gibi saldırımları gibi sonucu doğuruyordu.

Uygur Devleti’nin ordusu o çağın tekniğine göre en tesirli silahlarla donatılmıştı. Islıklı okla saldırımları sanki bugünkü makineli tüfek kullanmaları gibiydi. Ayrıca at üzerinde giderken dört bir yana ok atabiliyorlardı Savaş stratejileri Turan Taktiği dediğimiz kurt oyunu üzerine kuruluydu. Buna göre: Süvariler kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam ederken düşmanı şüpheye düşürecek hareketlerden kaçınırlarken düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Pusu kurulan arazinin istenilen bölgesine giren düşmanı çembere alarak imha ederlerdi. Türkler iyi bir savaşçı olmalarını hareketli hayat tarzı ve daima spor yapmalarına borçluydu. Bundan dolayı başarılı oluyorlar ve diğer milletler tarafından taklit edilmişlerdir.

UYGULAMALAR

- 1. İbrahim KAFESOĞLU** tarafından yazılan ve **Boğaziçi yayınları** tarafından neşredilen “**Türk Milli Kültürü**” adlı eseri inceleyiniz.
- Göktürklerde ve Uygurlarda uygulanan Töreyi karşılaştırmalı olarak inceleyiniz.
- Ordu teşkilat düzenin Eski Türkler ile olan bağlantısını inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

1. Yerleşik hayata geçilmesinin Uygur hukuku üzerindeki etkisi ne olmuştur?
2. “**Kut**” anlayışının devam etmesi bize neyi göstermektedir?
3. Devamlılık teşkil eden Türk Tarihi içerisinde hükümdarlık alametlerinin değişmemesi atalar kültürünün bir göstergesi olabilir mi?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygur devletin merkezi Karabalsagun idi. . Kaganlar divanlarını burada toplar, devletin siyasi kararları burada alınır. Devlet memurların birçoğu Kagan'ın kontrolü altında askeri ve mülki işlerin her ikisini de bir arada yürütürlerdi. Göktürklerin kullandığı bütün unvanların aynı zamanda Uygurlar tarafından kullanıldığını incelemeler bize gösteriyor. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Çin asıllı birkaç unvana rastlanırken, bunların çoğu da zaten Türkler tarafından daha önce de kullanılmıştı; yani Uygurlar doğrudan doğruya bunları Çin'den almamıştı. Uygurlarda diğer Türk devletlerinde olduğu gibi dış işlerden sorumlu olan bir birim vardı. Bu birimde çalışanlar çeşitli dilleri konuşup yazanlardan seçilmişti. Muhtelif bakanlar Bakanlarının çoğu Mani dinine girdikten sonra Sogdlulardan seçiliyordu.

BÖLÜM SORULARI

1. I. Hakandan sonra devlette en çok sözü geçen kişidir.
II. Ayrı sarayları ve ayrı askerleri vardır.
III. Devlet meclisine katılırlar.

Yukarıdakilerden Hangisi Hatunun Vasıflarındandır?

- a) I
b) II
c) II, III
d) I,II
e) I,II, III
2. I. Bütün işlerin görüldüğü hükümet merkezi Karabalsagun da idi.
II. Devlet memurların birçoğu Kagan'ın kontrolü altında askeri ve mülki işlerin her ikisini de bir arada yürütürlerdi.

Yukarıda Özellikleri Verilen Devlet Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Göktürkler
b) Çin
c) Uygur
d) Hun
e) Sabirler
3. I. Adam öldürmek barış zamanında başkasına kılıç çekmek hırsızlık hayvan kaçırma ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı

II. Hükümdarın liderliğini yaptığı siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi diğeri ise hâkimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

III. Aile, resmi ve hukuki bir evlenme akdine dayandırılmıştır.

Yukarıda Verilenlerden Hangileri Uygurlara Ait Özelliklerindendir?

- a) I
- b) II
- c) I,II
- d) II, III
- e) I,II, III

I. Töre

II. İstiklal

III. Halk

IV. Ülke

4. Yukarıda Verilenlerden Hangileri Türk devletlerinin Temel Özelliklerindendir?

- a) I,II
- b) II, IV
- c) I,III
- d) I,II, III
- e) I,II, III, IV

5. I. Hanedan ailesine mensup erkeklere verilen unvanlardır.

II. Hakanlığa yükselebilenlerde vardır.

III. Askeri rütbede ki karşılığı binbaşılıktır.

Yukarıda Verilen Özellikler Uygurlarda Hangi Unvanlara Aittir?

- a) Şad
- b) Sangun
- c) Yabgu
- d) Tegin
- e) Çor

I. Devlet meclisine katılırlar

II. Elçileri kabul ederlerdi.

III. Toprak ve asker sahibi bir boy beyi gibi, önemli bir yer kaplamıştır.

V. Çocukları ileride devletin başına geçerdi

6. Yukarıdaki Özellikleri Verilen Kimdir?

- a) Hatun
- b) Subaşı
- c) Haseki Sultan
- d) Harem Ağası
- e) Aygucu

7. “Uygur Devleti’nin ordusu o çağın tekniğine göre en tesirli silahlarla donatılmıştı. Isıklı okla saldırımları sanki bugünkü..... Kullanmaları gibiydi”

Yukarıdaki Boşluğa Aşağıdaki Hangi Kelime Gelirse Cümle Doğru Bir Anlam Kazanır?

- a) Makinalı Tüfek
- b) Küçük Tabanca
- c) Roketatar
- d) Havan Mermisi
- e) Tek Mermi Atan Tüfek

8. Uygurlar “Kavuşmak” Kavramını Aşağıdakilerden Hangisini Belirtmek İçin Kullanırlar?

- a)Ayrılmak
- b) Misafir
- c) Evlenmek
- d) Ölmek
- e) Yaralanmak

9. Hükümdarın Tahta Çıkmasında En Belirleyici Kural Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Töre
- b) Ordunun Tutumu

c) Çinlilerle Münasebeti

d) Beyler İle İlişkileri

e) Yaşı

10. Tmenbaşı Aşağıdaki Unvanlardan Hangisinin Karşılığı Olabilir?

a) Yabgu

b) Aygucı

c) Hatun

d) Şad

e) Hükümdar Unvanı

Cevaplar:

1)e, 2) c, 3) e, 4) e, 5) e, 6) a, 7) a, 8) c, 9) a, 10) d

13. UYGUR KAGANLIĞINDA DİNİ HAYAT

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Manihaizm'in dünya ve insan görüşü.
2. Uygurların Manihaizm ile tanışmaları.
3. Mani Dini içerisinde eski adetlerini devam ettirmeleri.

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ ÇEKEN SORULAR

1. Uygur halkı içerisinde Manihaizmin yayılışı nasıl olmuştur?
2. Uygurların Manihaizmi kabul etmelerinde sonra yaşamları üzerindeki değişim nasıl olmuştur?
3. Bu yeni dine karşı oluşan muhalefetin sonucu ne olmuştur?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

13. Uygur Kaganlığında dini hayat	Uygur toplumun dini hayatı eski Türk dini gök tanrı inancından başlayarak Uygurlar arasında kabul edilen Budizm Maniheizm gibi dinlerin ele alınması	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
-----------------------------------	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Ruyi-şi:** Bögü Kagan'ı ikna ederek Manihaizm muhalefetini ortadan kaldıran grubun lideridir.
- 2. Gök-Tanrı inancı:** Uygurlar eski inancıdır. Resmi olarak mani dini seçilse de bu inancın taraftarları da azımsanmayacak kadar fazla idi.
- 3. Ötüken:** Eski Türk inancında kutsal sayılan bu orman, Uygurlar zamanında da pek önem verilmiştir.

13.1. Dini Hayat

Uygurların tarihi hakkında bilgi sahibi olmak için Uygurların dinlerini anlamak gerekir. Eğer Uygurların dinlerini tam olarak anlamadan söz söylemeye kalkılırsa Uygurlar ile ilgili yanlış söz söylemek ihtimali artar.

Uygurlarda hemen her önemli kültür tabakası için bir din kabul etmek gerekir. Gök Tanrı inancının yanı sıra Budizm, Hristiyanlık, Mani ve İslâm Dinleri Uygur toplumu arasında görülmektedir. Buradan da Uygurların dini inanış konusunda hoş görülmesi olduklarını söyleyebiliriz. Mani Dini ve Hristiyanlık Uygurlar içerisinde tabakalar arasında kalmışken, Budizm ve İslamiyet Uygur halkı içerisinde genel dinler olarak kabul edilmiştir.

Uygurların diğer Türk devletleriyle mukayese edilmeyecek seviyede yüksek bir kültüre sahip olmalarına tarihî, coğrafi, idarî, iktisadî etkiler yanında özellikle Mani dini etkili olmuştur. Bilhassa 744-840 tarihleri arasındaki olayları, Mani Dini'ni kabul etmelerini incelerken bu milletin dini üzerinde durmak gerekmektedir.

Mani Dini'ne göre insanlık iki büyük kategoriye ayrılır. Birincisi seçkinler, yani Mani din adamlarıdır. Bunlar da kendi aralarında çeşitli mertebelere bölünür. Başta en yüksek başpiskoposları vardır. Bu gruptakiler için dinin istediği şeyler: evlenip aile kurmamak, oruç tutmak, et yememek ve içkiden uzak durmaktır. İkinci gruptakilere dinleyici adı verilir, yani Manihaizm'in ibadethanenin dışında kalanları ifade edenlere denirdi. Bunlardan beklenen şeyler de şunlardı: dengeli hayat sürecekler, evlenip bir aile kurabilecekler, sadaka verirken nazik ve cömert davranacaklar, yemekleri de normal olacak. İnanışlarına göre: bütün bunları yerine getiren bir dinleyici öldükten sonra seçkinlerden bir olarak da yeniden doğacaktır.

Büyük arınma tamamlanınca maddi dünyayı yenip zafere ulaşanlar mutlak ışık dünyasında yaşayacaklar. Dayanamayıp yenilenenler ise mutlak karanlığa götürüleceklerdir.

Yabancı asıllı Manici barındıran şehirlerden biri de Lo-yang şehri idi. Çang-an'dan sonra en mühim şehirlerden biri olan Lo-yang, ihtilalci An lu-şan kuvvetlerinin ve haleflerinin eline iki defa geçer. T'ang hükümeti güçlü Uygur askeri birliklerinin yardımı ile her defasında gelir geri alır. İkinci defasında ise Böğü Kagan'ın idaresindeki Uygur kuvvetleri, Kasım 762'den 763 Şubatı'na kadar şehrin civarında kalırlar. Bu zaman zarfında Uygur askerleri civarı talan ederler ve halka zulüm ederler. Fakat Kagan bu esnada bir kısım Manici Sogdluyu sık ziyaret etmektedir. Bunlar, hükümdar üzerinde büyük bir etki bırakmış olacak ki, Kagan Karabalgasun'a dönerken bunlardan dördünü yanında götürür.

Kagan maiyetiyle Karabalgasun'a geri döndükten sonra Uygur devletinin Manihaizm'i resmen kabul edip etmeyeceği konusunda tartışmalar başlar. Devlet ricalinden yüksek rütbeli birinin idaresinde bu yeniliğe karşı çıkan güçlü bir muhalefet vardı. Buna rağmen Ruiy-şi'nin grubu Kagan'ı ikna ederek muhalefeti ortadan kaldırır. Kagan da tebaasının Manihaizm'i kabul etmesi için bir emirname yayınlar. Böğü Kagan'ın, Budizm'in veya başka bir din yerine Manihaizm'i seçmiş olmasının bir başka sebebi de Çin'deki T'ang Hanedanına karşı istiklalini koruma endişesi olabilir. Çünkü Çinliler bu dinden nefret ediyordu. Manihaizm, Uygur Kaganlığı'na yeteri kadar tesir edememiştir. Böğü Kagan'ın 763 yılındaki emirnamesine rağmen, Türklerin eski dini olan ve Uygurların eskiden beri benimsediği Gök Tanrı dini Uygurlar arasında yaşıyordu. Uygur Kaganlığı hâkimiyetindeki şehirlerden ve merkezden uzak bölgelerde oturan bazı boylar arasında bu eski dinin devam etmiş olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

O coğrafyada yaşayan topluluklar içinde Gök Tanrı dini yalnızca Türklerde görülen bir dindi. İnanişaya göre Gök Tanrı'nın isteğiyle Türkler devlet kurmuş, hükümdar Tanrı tarafından Türklerin rahat ve bağımsız yaşamaları için gönderilmişti. Tanrı emreder, uymayana ceza verir, canı veren ve alan da Tanrıdır. Savaşlarda Tanrının yardımıyla zafer kazandıklarına inanma da Türkler için önemliydi. Bu inanişaya göre Tanrı tekti ve ebediydi. Bu yüzden Türklerde put ve putların konulduğu tapınaklar olmamıştır.

Karabalgasun Kitabesi, Böğü Kagan'ın emirnamesinin, yeni dinin lehine olan bir parçasını zikrediyor ve manicilerin, ortadan kalkacağını ümit ettikleri hususların bazısına da işaret ediyordu. Uygur Kaganlığı hâkimiyeti altındaki şehirlerden ve merkezden uzak bölgelerde oturan, ilkel hayat yaşayan bazı boylar arasında bu eski dinin devam etmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Hatta 763' te yasaklanmış olan bu dinin bazı hususları manicilerin arasında görülmüştür.

Türklerin ülkesinde ki mucizelerden biri de çakıl taşlarıdır. Bunlarla istedikleri zaman kar, yağmur yağdırabilirler, havayı soğutabilirler. Ellerindeki bu taşların hikâyesini ve her yerde herkes biliyordu ve hiçbir Türk inkâr etmiyordu. Ve bu çakıl taşları Tokuz Oğuz hükümdarının elindedir, başka hiçbir hükümdar da yoktur. Anlaşılan Kaganlar, Maniciliğe geçtikten çok sonra dahi bu çakıl taşlarının gücüne inanmaya devam etmişlerdir.

Geçmişin dikkati çeken bir başka kalıntısı da, Ötüken'e karşı duyulan saygıdır. Burası geleneksel Türk dininde mukaddes sayılan bir ormandır. Uygurca Mani metinleri bu kutsal yer için gereği gibi saygılı bir dil kullanıyorlar, bu metinlerde Işık Dini'nin kabulü ile durumun değiştiğine dair hiçbir işaret yoktur. Uygurlar Mani Dini'ni kabul etmelerine rağmen eski inanışlarından vazgeçememişlerdir.

Ayrıca Uygurlar'da ölümlerin ardından yas tutulur, ölümler gömülür, ölümlerin yeri belli olsun diye kurgan inşa edilir, tümsek yapılır, taş yığılır, hatta balbal denen taş heykeller dikerlerdi.

UYGULAMALAR

- 1. Şinasi TEKİN tarafından yazılan Türk Dili Araştırmaları Yıllığı tarafından neşredilen “Mani Dini’nin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü” adlı eseri inceleyiniz.**
- 2. Uygurların Mani dini içerisinde eski inanışlarını devam ettirmelerini inceleyiniz.**
- 3. Mani dininin yayılış sahasını haritalar üzerinden inceleyiniz.**

UYGULAMA SORULARI

1. Uygur Kaganları üzerinde Mani rahiplerinin etkisi nasıl olmuştur?
2. Uygurların, ölülerin mezarlarına Balballar dikmesi, onların arkasından yas ilan edip yüzlerini çizmesini nasıl açıklayabiliriz?
3. Budizm yerine Manihaizm'in seçilmesini açıklarken genel düşman olarak görülen Çin ile rekabet söz konusu mudur?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Uygurların dini hayatı konusunda tekbir dini zikretmek yanlış olacaktır. Zira Şamanizm inancının yanı sıra Budizm, Hristiyanlık, Mani ve İslâm dini Uygur toplumu arasında görülmektedir. Buradan da Uygurların dini inanış konusunda hoş görülmesi olduklarını söyleyebiliriz. Mani dini ve Hristiyanlık Uygurlar içerisinde tabakalar arasında kalmışken, Budizm ve İslamiyet Uygur halkı içerisinde genel dinler olarak kabul edilmiştir. Uygurların diğer Türk devletleriyle mukayese edilmeyecek seviyede yüksek bir kültüre sahip olmalarına tarihî, coğrafi, idarî, iktisadî etkiler yanında özellikle Mani dini etkili olmuştur. Özellikle 744-840 tarihleri arasındaki olayları, Mani dinini kabul etmelerini incelerken bu milletin dini üzerinde durmak gerekmektedir.

BÖLÜM SORULARI

1. I. Budizm
II. Hıristiyanlık
III. İslamiyet
IV. Mani

Yukarıda Verilen Dinlerden Hangileri Uygur Toplumunda Görülmektedir?

- a) I, IV
 - b) I, IV
 - c) I,II, IV
 - d) II,III, IV
 - e) I,II, III, IV
2. Mani Dini'ni Kabul Eden Kagan Aşağıdakilerden Hangisidir?
 - a) Böğü Kagan
 - b) Moyen-çor
 - c) Hu Tegin
 - d) Külüg Bilge Kagan
 - e) Kutluk Bilge Kagan
3. Uygurlarda Mani Dini Hangi Tarihte Kabul Edilmiştir?
 - a) 745
 - b) 759
 - c) 763

- d) 795
- e) 790

4. I. Mani Dini'ni kabul etmeleri
II. Ticaret yollarının üzerinde olmaları
III. Yerleşik hayata geçmeleri
Uygurların Diğer İslam Öncesi Türk Devletleriyle Kıyaslanamayacak Seviyede Bir Kültür Ortaya Koymalarının Nedenleri Arasında Gösterilebilir?

- a) I,II
- b) II, III
- c) I,III
- d) I
- e) I,II, III

5. Mani Dinin'nde İbadethanelerin Dışında Kalanların Özelliklerinden Değildir?

- a) Dengeli hayat sürecekler
- b) Evlenip bir aile kurabilecekler
- c) Sadaka verirken nazik ve cömert davranacaklar
- d) Yemekleri normal olacak
- e) Evlenip aile kurmamak

6. I. Uygurları hareketsizliğe ve Savaşçı Özelliklerinin Yok Olmasına Sebep Olmuştur.
II. Uygurların zayıflamasında en önemli etkenlerden birisi olmuştur.

Yukarıda Verilen Bilgiler Aşağıdakilerden Hangisini İfade Etmektedir?

- a) Budizm
- b) Hristiyanlık
- c) Şamanizm
- d) Maniheizm
- e) İslamiyet

7. I. İstedikleri Zaman Kar, Yağmur Yağdırabilirler, Havayı Soğutabilirlerdi.
II. Ellerindekinin Hikâyesini ve Her yerde Herkes Biliyordu Hiçbir Türk İnkâr Etmeyordu.

III. Bu Sadece Dokuz Oguz Hükümdarının Elindedir, Başka Hiçbir Hükümdarda Yoktur.

Yukarıda Bilgileri Verilen Eşya Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Çakıl Taşı
 - b) Ares'in Kılıcı
 - c) Altın Kemer
 - d) Kızıl Elma
 - e) Sihirli Geyik
8. 763 Yılındaki Emirnamesiyle Türklerin Eski İnancı Olan Gök Tanrı Dini Uygurlar arasında Yasaklayan Hükümdar Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Moyen-çor Kagan
 - b) Böğü Kagan
 - c) Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan
 - d) Alp Kutlug Bilge Kagan
 - e) Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan
9. Mani Dini'ne Göre İnsanlık Kaç Kategoriye Ayrılır?
- a) Seçkinler ve Dinleyiciler
 - b) Hükümdar ve Askerler
 - c) Din Adamları ve Hükümdar
 - d) Askerler ve Aygucular
 - e) Ordu Komutanları ve Din Adamları
10. Türklerde Mukaddes Sayılan Orman Aşağıdakilerden Hangisidir?
- a) Ötüken Ormanı
 - b) Sarıkamış Ormanı
 - c) İtil Nehri Ormanları
 - d) Beşbalık Ormanı
 - e) Kansu Ormanı

Cevaplar:

1)e, 2) a, 3) c, 4) e, 5) e, 6) d, 7) a, 8) b ,9) a, 10)a

14. UYGUR KAGANLIĞINDA SOSYAL YAPI

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENECEĞİZ?

1. Uygurlarda Aile
2. Ekonomi
3. Toplumsal Değişme

BU BÖLÜM HAKKINDA İLGİ ÇEKEN SORULAR

1. Uygur alileler içerisinde fertlerin statüleri nasıldı?
2. Yerleşik hayata geçiş öncesi ve sonrasında Uygur halkı ekonomik olarak nasıl yaşıyordu?
3. Uygur şehirleşmesi içerisinde çadırların olması bize ne ifade eder?

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

14. Uygur Kaganlığında sosyal yapı	Uygur toplumunda aileden başlayarak ekonomi şehir hayatları ile edebiyatlarının ele alınması ve toplumsal değişmeye dikkat çekilmesi	Türk tarihinin bütünlüğü açısından sebep sonuç ilişkisi kurma, Uygur tarihini öncesi ve sonrasıyla düşünme tarihi ve terminolojiyi yerinde kullanarak olayları açıklama tarihi analiz ve değerlendirmelerde sorgulamaya dayalı araştırma
------------------------------------	--	--

ANAHTAR KAVRAMLAR

- 1. Aile:** Türk ailesi dönemin diğer halklarına nazaran çekirdek aile modelinde idi. Babanın sonsuz gücü yoktu ve diğer bireyler hak sahibi idiler.
- 2. At:** Türklerin asli geçim kaynağı at yetiştiriciliğidir. Bu atlar diğer devletlere ihraç dahi edilirdi.
- 3. Beşbalık Uygurları:** Bu bölge Uygurları şehircilikte çok ilerlemiş lakin savaşçı özelliklerini neredeyse kaybetmişti. Lüks tüketim alışkanlığı artmıştı.

14.1. Sosyal Yapı

Uygurlarda diğer Türk devletlerinde olduğu gibi babadan oğula geçen hakanlık sistemi vardı. Öncelikle halkın kendisine “Uygur” adını vermesi etnik ve siyasi birliğin en önemli özelliğidir. Boy ve kabilelerin kendi aralarında sağladıkları birliktelik sonucunda Uygur diye tanımlayabileceğimiz “hakanlık” adı verilen kurum ortaya çıkmış ve herkesin boylar birlikteliğinin yerini ise “halk” kavramı almıştır.

740’lı yıllarında etno-politik federasyon içerisinde yer alan On Uygur Tokuz Oğuz boyları etnik açıdan birbirlerine son derece yakın kabilelerdi ve bu sebeple Uygur adını oldukça hızlı bir şekilde benimsediler ve birlik oluşturdular. Uygurlarda sosyal yapı karabudun (sıradan vatandaş) ve olmak üzere iki grup bulunmaktaydı. Karabudun, beylere tahıl ve ev temin ediyordu, ayrıca askerlik yapıyor, kılıç, mızrak, kalkan vb. savaş teçhizatı ve savaş atı hazırlıyordu. Savaş ganimetinin büyük kısmını beyler alırlardı. Beyler, Kagan nezdinde halkın yöneticisiydi. Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi Uygurlarda da askeri demokrasi sistemi var idiyse de, hakan kurultay tarafından seçilmezdi. Hakan, ölmeden önce veliahdını belirler ve bu yüzden Uygurlar da taht kavgaları pek olmazdı.

14.1.1. Aile (Oğuş)

Bir toplumda aile yapının temelini oluştururdu. Aile bağları ne kadar güçlüyse toplum o derecede güçlüdür. Türklerin dünyanın dört bir yanına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten kaynaklanır. Nitekim Türklerde aile bugün bile geçerliliğini koruyan bir öneme sahiptir.

Sosyal yapının temelini oluşturan aile; anne, baba, çocukla bir araya gelen bugünkü modern aileyi andıran küçük aile tipine benziyordu. Buna karşılık Eski Yunan, Roma, Slav aileleri büyük ailelerdi. Ailenin yöneticisinin, ailenin diğer fertleri üstünde sarsılmayacak bir otoritesi vardı ve onlara kendi mülküymüş gibi davranırdı. Bu ailelerde mülkiyet kolektifti. Türklerde ise bu durum farklıdır. Mülkiyet üzerindeki ortaklık sadece ortaklara aitti. Evlenen

erkek veya kız evlat, babasının evinden kendi hissesine düşen payını alır ve yeni hayatına bu şekilde başlardı.

Uygurlarda asırlardan beri ataerkil aile düşüncesi egemendir. Baba kayıtsız şartsız aile reisi. Aile içinde otoriteyi baba temsil eder; görev paylaşımı, ailenin toplum ile olan ilişkileri düzenleme ve alış-veriş, ticaret, iktisadi işletme ve varislik yetkisi tamamen babaya ait bir görevdir. Ancak, eğer aile reisi vefat ederse ya da belli nedenlerden dolayı dışarda kalarak uzun bir süre eve dönememişse, aile ile ilgili yukarıda belirtilen işleri toplumun da onayı ve gözlemi altında, ailenin büyük oğlu (oğlu yoksa aile reisinin eşi) vekâleten yürütme görevini üstüne alırdı.

Ayrıca Türklerde var olan ana-baba-evlat ilişkisi devlet- millet ilişkisi ile bağlantılıdır. Devlet- millet ilişkisi ne kadar güçlü ise aile bireylerinin kendi içlerindeki bağı da o kadar kuvvetlidir.

Uygurlarda aile Türk kültüründeki var olan kadın-erkek eşitliği toplumun geneline hâkimdi. Kadın toplumda saygı görür ve erkekler gibi ata biner, ok atar, oyun oynar ve hatta güreş gibi ağır sporlar da yaparlardı.

Aile üyeleri: aile reisi olan çon dada (dede), çocukları(genellikle 3-4 çocuk), eşleri ve çocuklarından oluşur. Uygurlarda dede hayattayken evlatlar genellikle ayrı bir ev açmazlardı. Uygurlarda evlatlar içinde en büyük oğlanın statüsü en yüksektir. Uygur toplumunda ilk oğul/Tunç oğul, babadan sonra gelen otoriterdir ve “İkinci baba” olarak ailede hürmet görür. Aile reisini temsilen tüm dış işler ve aile içi işlerden sorumludur. Ancak, gelir-gider, mal-mülk yönetimi, çocukların evlenmesi gibi aile için önemli sayılabilecek işlerde ise aile reisinin onayını alma zorundaydı.

Devletin gücünü yitirmesinde diğer sebepler yanında ailedeki değişimlere de bakmak gerekir. Çünkü aile tipinin değişmesi sosyal yapıyı bir zincirin halkaları gibi otomatikman etkiler.

14.1.2. Ekonomi

Bozkır Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanıyordu. 744'den önceki Uygurlar sulak ve otlak arazi bulma için dolaşırlardı. Hayvancılık ve avcılık ile geçiniyorlardı. Ziraat bilmiyorlar, yerleşik düzene geçmemişler ve şehir kurmamışlardı. Uygurlar genel olarak da at, sığır, deve, et, koyun beslerlerdi. Ayrıca beslenmelerinde at ve koyun eti ön planda olduğu için bu hayvanlardan çokça besleniyordu. Savaş zamanlarında ve ulaşımda ağırlıklı rol savaş atlarındaydı. Dolayısıyla birkaç milyon atın otlamasına elverişli meraların varlığı bilhassa

dikkat çekmektedir. Ete verilen önem ve ihtiyaçtan dolayı Türkler konserve yapmayı öğrenmişler ve bu ürettiklerini ihraç bile ediyorlardı.

Yerleşik hayata geçtikten sonra Uygurların bir kısmı tarım, zanaat ve ticaretle uğraşmaya başladılar. İç talebin ve dış ticaret ihtiyaçları zanaatın da gelişmesine yol açtı. Uygur hakanları birkaç yüz bin kişilik ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için demire fazlaca ihtiyaç duymaya başladılar. Demircilikte maharetli olmalarından, kılıç vb. savaş gereçlerini ürettiklerinden dolayı o dönemin savaş sanayisi diyebileceğimiz bir üstünlüğe sahiptiler.

Bundan başka Hakanlığın batı kesimlerinde halı dokumacılığı, ipekçilik, ziynet eşyaları yapımı, pamuklu ve ipekli dokumacılık ilerlemişti. Üretilen bu mamuller diğer devletlere ihraç ediliyordu.

Uygurların iktisadi hayatında ticaret önemli bir yer tutmaktaydı. Uygur Kaganlığı ile T'ang Hanedanlığı arasındaki ticarete Uygurlar oldukça mahirdiler. Uygur tacirlerin Çin'in büyük şehirlerinde ticarethaneleri vardı ve bunlar özellikle ticaret ile uğraşıyorlardı. Hemen hemen tüm Çin şehirlerinde Uygur tacirlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Uygurlar Çin'e at veriyordu, karşılığında ise ipek ve çay alıyor, Uygurlar bu aldıklarını satarak çok büyük gelirler sağlıyorlardı.

Ticarete İpek Yolu önemliydi. İpek Yolu, Çin'den başlıyor, Türklerin fazlaca buldukları İç Asya'dan geçip Akdeniz' ulaşılıyordu. İpek Yolu'na sahip olmak zamanın dünya ticaretine hâkim olacağından Türkler başta olmak üzere devletler buraya hâkim olmak için birbirleriyle mücadele etmişlerdir.

14.1.3. Şehir

Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı. Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında atların, develerin, arabaların beraber kullanıldığı kervanlar kullanılırdı. 820 senesinde binlerce Uygur ve Çinlinin bulunduğu kabile Ch'ang-an'dan Uygur başkentine doğru yola çıkmıştı.

Her ne kadar şehirleşme olsa da, çadır önemli bir barınak yeri olarak varlığını devam ettirmiştir. “Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olurdu” şeklindeki kayıtlar bunu doğrulamaktadır. Bütün bunların içerisinde en önemli olanı ise; altın çadırıdır. Bu yapı o kadar meşhur olmuştu ki Kaganların yabancı düşmanları burayı Uygur gücünün merkezi sayıyorlardı. Böylesine şahane bir çadırın varlığı, Uygur toplumunda yerleşik hayatın inceliklerindeki gelişme işaretlerinden sadece bir tanesidir.

Eserini IX. asrın ortalarında yazmış olan El-Cahiz'e göre: Uygurlar, Mani Dini'ni kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen bu dinin, Uygur Kaganları'nın savaşçı özelliklerini köreltmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Belki Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması, devletin temelini sarsan bir başka sebebi. Devletin başkent dışındaki otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine fırsat doğmuştu. Lüks ve gevşek hayat, askeri mücadelelere karşı devlet adamların gücünü günden güne eritirken, iktidarı ele geçirmek için vezirler fırsat kollamaya başlamışlardı. Ordu geleneklere uygun olarak Kaganların emrindeyse de gevşeme sonucunda boy beyleri olan Tutuklar ön plana çıkıyorlardı. Onlar da Kaganlara sadakatle bağlı olmuyorlardı.

Hayat şartları birbirinden bağımsız olduğundan dolayı sadece Turfan Uygurlarında yerleşik kalıntılar bulunmuştur

14.1.4. Toplumsal Değişme

Uygurlarda toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomi de ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz devletlerinin kuruluş aşamasında 744'te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında sulak ve otlakları bulmak için gezeler, atçılık ve okçulukta ustadılar gibi kayıtlar vardır. Aslında daha sonraki dönemlerde de büyük kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temeli idi. Bundan dolayı en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktadır. Atların özellikle Çin'le yapılan ticarete ön plana çıktığı bilinmektedir.

An lu-shan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde 4 bin kişilik Uygur ordusuna günlük 20 sığır, 200 koyun, 2900 kg. tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Zamanla Mani Dini'nin etkisiyle olmalıdır ki 980'de Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Yeng-te fakir Uygurların et yediğini bildirmektedir.

Hayvancılığın yanında daha Manihaizm öncesinde dahi tarımın Uygurlar arasında var olduğunu biliyoruz. Daha sonra Manihaizm'in tesiri ile yaygınlaşmıştır. Mani din adamları soğan benzeri şeyleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hala devam ediyordu. Karabalsagun yine büyük bir şehir olup ziraat yaygın bir şekilde yapılmakta idi. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları, harman tokmakları, kullanılıyor, hatta açılan kanallarla sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına rastlanmıştır. Sulama ve ziraatta büyük ilerleme gösteren Uygurlar, Çinlilerin bilmediği değişik meyve bitkiler yetiştirmişlerdir.

Ziraatın gelişmesine paralel olarak şehircilik de gelişmiştir. Kagan'ın emri ile iki şehir inşa edilmiştir. Bunlardan biri Beşbalık olup Kagan'ın emri üzerine 757 yılında kuruluş çalışmalarına başlanmıştır. Diğeri ise Karabalsagun idi. İçinde Kagan'ın sarayı olan Karabalsagun'un etrafı, surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları, esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hâkim çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğu ve bunun sarayın düz damının üzerinde olduğu ayrıca yüz kişi sığıdığı kaydedilmiştir. Büyük Uygur Kaganlığı devrinden başlayarak, Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti.

Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda ise ticaretin de etkisiyle Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. At-ipek ticareti hiç görülmediği kadar artmıştı. Uygurlar elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyorlar ya da para birimi olarak kullanıyorlardı.

T'ang Hanedanı'nı temelinden sarsan An lu-shan isyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki, IX. asrın sonlarına doğru Çin'in hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hale gelmiştir.

UYGULAMALAR

- 1.** İhsan KURT tarafından yazılan, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu tarafından neşredilen “**Atasözlerinde Aile**”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**” adlı eseri inceleyiniz.
- 2.** Uygurlardaki ulaşım sistemini inceleyiniz.
- 3.** Sosyo-ekonomik durumun aile üzerindeki etkisini inceleyiniz.

UYGULAMA SORULARI

- 1.** Şehirciliğin gelişmesinin, Uygur ekonomisi üzerindeki etkisi nasıl olmuştur?
- 2.** Aile içerisindeki bağlılığın Toplum geneline yansımaları nasıl olur?
- 3.** Uygurlar içerisinde taht kavgalarının pek sık olmamasını nasıl açıklayabiliriz?

BU BÖLÜMDE NELER ÖĞRENDİK ÖZETİ

Göktürkler ve onların mirası üzerine kurulmuş olan Uygurlar başta olmak üzere Türkistan'da kurulan Türk devletlerinin ekonomileri, askeri, siyasi, sosyal, kültürel hayatlarında hüküm sürdükleri coğrafya belirleyici amillerden biri olmuştur. İslam Öncesi Türk Tarihi umumiyetle Orta Asya ve özellikle bu coğrafyanın büyük kısmını oluşturan, tarihin ilk devirlerinden beri Türklerin anavatanı olan Türkistan sahası üzerinde cereyan etmiştir. Yaklaşık beş bin yıldan beri bozkır şartları içerisinde hayat süren Türklerin kültür tipine umumiyetle Bozkır Kültürü denilmekle beraber, Türk insanının karakterini,

davranışlarını, ortaya koyduklarını yansıtmaları ve at üzerinde kurulması bakımından belirli coğrafi sahada hareketli hayat tarzı olarak da adlandırılır.

BÖLÜM SORULARI

1. I. Eski Yunan Roma Slav aileleri gibi büyük ailelerdir.
II. Anne baba çocukla bir araya gelen bugünkü modern aileye benzeyen küçük aile tipine benzemektedir.
III. Evlenen erkek veya kız evlat, babasının evinden kendi hissesine düşen payını alır ve yeni hayatına bu şekilde başlar.

Yukarıda Verilenlerden Hangileri Türk Ailesine Ait Özelliklerdendir?

- a) I
 - b) I,II
 - c) Yalnız, II
 - d) II, III
 - e) I,II, III
2. Uygurlar Aşağıdakilerden Hangisini Ticari Emtia Olarak Satarak Büyük Gelirler Elde Etmiştir?
 - a) Demir
 - b) İpek
 - c) Halı
 - d) Ziyet Eşyaları
 - e) At

3. I. Şine-Usu Yazıtı
II. Karabalgasun Yazıtı
III. Orhun Yazıtları

Yukarıda Verilen Yazıtlar Hangileri Uygur Devletine Aittir?

- a) I
b) II
c) I,II
d) I,II, III
e) II, III
4. Aşağıdakilerden Hangisi Uygur Kaganlığı'nın Başkentidir?
a) Ötüken
b) Turfan
c) Karabalgasun
d) Tibet
e) Sha-Chou
5. Uygurların Şehirleşmesinin Olumsuz Sonuçlarından Biri Aşağıdakilerden Hangisidir?
a) Lüks Eşyalara Duyulan İhtiyaçların Artması
b) Kültürde Gelişmeleri
c) Daha iyi Savaşmaları
d) Mimarinin Gelişmesi
e) Edebiyatın Gelişmesi
- 6) An lu-shan'ın Oğluna Karşı Uygurların Gerçekleştirdiği Seferin Tarihi Aşağıdakilerden Hangisidir?
a)750
b)753
c)755
d)756
e)757
- 7) Aşağıdakilerden Hangisi Beşbalık Şehrinin Kurulmaya Başlandığı Tarihtir?
a) 760
b) 759

- c) 758
- d) 757
- e) 756

I. İçinde Kagan'ın Sarayı Olan Şehrin Etrafı Surlarla Çevriliydi.

II. 12 Büyük Demir Kapısı Vardı.

III. Nüfusu Kalabalık Olup Çarşıları, Esnafı Mevcuttu.

8) Yukarıdaki Bilgiler Hangi Uygur Şehrine Aittir?

- a) Karabalsagun
- b) Hoten
- c) Koçar
- d) Kaşgar
- e) Ötüken

9. Tarımın Uygurların Arasında Gelişmesinin Sebebi Aşağıdakilerden Hangisidir?

- a) Mani Dini'nin Kabulü
- b) Çin'in Kültürel Etkisi
- c) Çin'e Giden Uygurların Geri Dönmesi
- d) Hayvanların Ölmesi
- e) Tarım Ürünlerini Karşılama İstemeleri

10. Uygurların Kurdukları Ulaşım Sisteminin Temeli Aşağıdakilerden Hangisine Dayanmıştı?

- a) At ve Deve
- b) Şahin ve At
- c) Deve ve Koyun
- d) At ve Koyun
- e) Kuş ve Deve

Cevaplar:

1)d, 2) e, 3) c, 4) c, 5) a, 6) e, 7) d, 8)a, 9) a, 10) a

KAYNAKÇA

ALMAS, TURGUN, **Uygurlar**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2010.

ARAT, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”,**Makaleler**,(Haz. O.Fikri Sertkaya), TKAE, Ankara 1987.

ARSAL, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuku**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947.

BANGUOĞLU, Tahsin. “Uygurlar ve Uygurlar Üzerine”,**Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, İstanbul 1958.

BARTHOLD, W. “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”,**Belleten**, Sayı: 43, İstanbul 1947.

- BARTHOLD, W. **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, s.414-415.
- BAYRAM, Cezmi, “Aile Müessesesi ve Bazı Tecavüzler”,**Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 16, Mayıs 1988.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, **Türkiyat Mecmuası**, C.V., İstanbul 1934.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçe’si Sözlüğü**, TDK Yayınları, Sayı: 260, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.
- CELASIN, Zehra, **Tarih Boyunca Kadın**, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul 1946.
- CELİL, Abdürreşit, **Sarı Uygurların Sosyo – Kültürel Yapısı**,Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, , Ankara 2002.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. “Uygur Sarayı’na Gelin Giden Çinli Prenseslerle Bunun arkasındaki Politik Gerçekler”,**İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, Sayı: 28-29, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1979.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. **Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kaganlığı**, İstanbul 2002.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. **Sarı Uygurlar ve Konso Bölgesi Kabileleri**, (9 -11. Asırlar), İstanbul 2004.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü** (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- DONUK, Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **İ.Ü.E.F Tarih Dergisi**, Sayı: 33, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982.
- DONUK, Abdülkadir, “ **Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi’nde MüşterekAkrabalık İsimleriÜzerine**”, İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

DUYGU, Süleyman, "Türk Sosyal Hayatında Kadın", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 128, Ankara 1973.

EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, **Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)**, Haz. M. Ergin, İstanbul, (Tarihsiz).

ERÖZ, Mehmet; GÜLER, Ali., **Türk Ailesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.

GABAİN, A. Van. **Uygurca Üç Hikâye**, (Çev. S.HİMRAN) İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1946.

GÖMEÇ, Sadettin, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara 1997.

GULAMETTİN, Pahta. "Türklerin İslamiyetten Önceki Dini İnançları, Milli Kültür ve Destanları", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, Sa:21, İstanbul 1989.

HİNÇER, İhsan, **Türklerde Başlık ve Mehir**, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri, Ankara 1974.

İNAN, Abdülkadir, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık", **Makaleler ve İncelemeler**, TTK Basımevi, Ankara 1987.

İNAN, Abdülkadir, "Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri", **Makaleler ve İncelemeler**, TTK Basımevi, Ankara 1987.

İNAN, Abdülkadir, "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", **Makaleler ve İncelemeler**, TTK Basımevi, Ankara 1987.

İNDİRKAŞ, Zühre, "İslam Öncesi Türk Kadınına Bakış", **Toplumsal Tarih**, 2/9, İstanbul 1994.

İZGİ, Özkan, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987.

İZGİ, Özkan, "İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın", TKA, XI, Ankara 1973.

İZGİ, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen – Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK Basımevi, Ankara 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Milliyetçilik ve Aile”,**Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 88, Şubat 1970.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994.

KAPLAN, Mehmet, “Dede Korkut Kitabında Kadın”,**Türkiyat Mecmuası**, XI, İstanbul 1951.

KARAMAN, Hayreddin, **Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Hukuk Tarihi**, İstanbul 1974.

KÂŞGARLİMAHMUD, **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi**, (Çev. B. Atalay), C.1, 2. Baskı, Ankara 1985.

KAŞGARLI, Sultan Mahmut, **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.

KILIŞ, Hüseyin, “Kadın Sözcüğünün Kökeni”,**Tarih ve Toplum** 40, İstanbul 1987.

KOCA, Salim, “Büyük Hun Devletleri”,**Türkler**, C.2, Ankara 2002.

KURT, İhsan, “Atasözlerinde Aile”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992.

KÜÇÜK, Abdurrahman, “Dinlerde Evlilik Anlayışına Genel Bir Bakış”,**Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 40, İstanbul 1990.

LİGETİ, L. **Bilinmeyen İç Asya**, 2. Cilt, (Çev: S.Karatay), İstanbul 1970.

MACKERRAS, Colin, “**Uygurlar**”, Griffith Üniversitesi, Modern Asya incelemeleri Okulu, (Çev. Şinasi Tekin) Avustralya.

Oğuz Kagan Destanı, neşr. W. Bang- R. Rahmeti, İstanbul 1936.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDT Yayınları, Ankara 1987.

ÖGEL, Bahaddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, İstanbul 1971.

ÖGEL, Bahaddin, “Uygurların Menşei Efsanesi”,**DTCF Dergisi**, VI. 4, Ankara 1948.

ÖGEL, Bahaddin, “Uygur Devleti’nin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”,**Bellekten**, c.19, Ankara 1964.

ÖGEL, Bahaddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, Ankara 1968.

ÖZDENER, Kadri Süreyya, “İslam Öncesi Türklerde Kadının İçtimaî Yeri”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları, (Prof.Dr. Mehmet Eröz’e Armağan) 22, İstanbul 1988.

ÖZERDİM, Muhaddere, “Uygurlar Devrinde Turan-Karahoga Şehrinde Evler”,**AÜDVTC Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 3-4, TTK Basımevi, Ankara 1958.

ÖZTUNA, Yılmaz, **Türk Tarihinden Yapraklar**, İstanbul 1982.

ÖZYETKİN, Ayşe Melek, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

RAHMAN, Abdülkerim, (Soner Yalçın – Erkin Emet), **Uygur Folkloru**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

RASONYİ, Laszla, **Türklükte Kadın Adları**, Doğu Avrupa’da Türklük, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

SAKAOĞLU, Saim – DUYSMAZ, Ali. **İslamiyet Öncesi Türk Destanları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

SERTKAYA, Osman Fikri, **Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış**,<http://turkoloji.cv.edu.tr>. ESKİ TÜRK DİLİ.

SEVİNÇ, Necdet, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.

SEYİDOĞLU, Bilge, “Türk Mitolojisi ve Efsanelerinde Aile”, Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Ankara 1992

TAŞAĞIL, Ahmet, “Uygurlar”,**Türkler**, Ankara 2002.

- TEKİN, Şinasi, “Burkancı Uygurlar’da Sekiz Türlü Şuur Üzerine Bir Deneme”,**Felsefe Arşivi** 5, Ankara 1963.
- TEKİN, Şinasi, “Mani Dini’nin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü”,**Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara 1964.
- TEKİN, Şinasi, **Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlâh)**, Uygurca Metinler I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1960.
- TEKİN, Şinasi, **Uygurca Metinler II**, Maytrisimit, (Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma), Uygurca İptidai Bir Dram, Ankara 1976.
- TEKİN, Talat, “İslam Öncesi Türk Şiiri”, Türk Şiiri Özel Sayısı I. (Eski Türk Şiiri), **Türk Dili Dergisi**, İstanbul 1986.
- TEZCAN, Semih, “En Eski Türk Dili ve Yazımı”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK Yay., XXIII, Dizi, Sa:1, Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1978.
- TEZCAN, Semih, “Türk Dili Araştırmaları Yıllığı”, **Bellekten** 1962, TTK Basımevi, Ankara 1963.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- TOPALOĞLU, Bekir, **İslamda Kadın**, İstanbul 1974.
- TURAN, Metin, **Türk Destanları**, İstanbul 1999.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1997.
- TÜLBENTÇİ, F.Fazıl, **Türk Büyükleri ve Türk Kahramanları**, İstanbul 1967.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, “Eski Türklerde Aile ve Evlilik Sistemi”,**TK. 222/XIX**, Eylül-Ekim, İstanbul 1981.
- WALTER, Ruben, (Çev: Abidin İTİL), **Budizm Tarihi**, AÜDTCF Yay., 58, Ankara 1947.
- YAKARYILMAZ, Nuray, **Türk Kadın Başlıkları**, Kadın Başlıkları Folklor, İstanbul 2007.

YOLGEÇEN, Aylin Hayriye, **The People of Central Asion**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1972.